

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет філології і журналістики
Кафедра української мови та славістики

Кваліфікаційна робота
ПРИЗВИСЬКА ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ ВЛАСНЕІМЕННОЇ НОМІНАЦІЇ
ТА ЇХ ВИВЧЕННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В СТАРШІЙ ШКОЛІ

Спеціальність 014 Середня освіта
Освітня програма «Середня освіта
(Українська мова і література, англійська мова)»

здобувача другого (магістерського)
рівня вищої освіти
Вівчарик Мар'яни Михайлівни

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук,
доцент
Наливайко Марія Ярославівна

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Неофіційна антропонімія як система власнеіменної народнорозмовної номінації.....	8
1.1. Характеристика неофіційної антропонімічної системи	8
1.2. Прізвисько як основний клас неофіційних іменувань	10
1.3. Стан дослідження українських народнорозмовних назв	18
РОЗДІЛ 2. Лінгвістична характеристика індивідуальних прізвиськ жителів Залозеччини.....	23
2.1. Класифікація за мотивами номінації.....	23
2.2. Лексико-семантична класифікація.....	37
2.3. Словотвірно-структурна класифікація.....	45
2.4. Класифікація за емоційно-експресивним забарвленням.....	47
РОЗДІЛ 3. Вивчення власних назв на уроках української мови в старшій школі	52
3.1. Аналіз програми з української мови	52
3.2. Вивчення онімів у шкільному курсі української мови	59
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

Мова – це цілісна комунікативна система, що складається з низки взаємопов'язаних компонентів, кожен із яких виконує свою специфічну функцію. З розвитком цивілізації почала зростати й збагачуватися номінативна функція слова. На сьогодні усі лексеми, що функціонують у мові підпорядковані двом категоріям: власні і загальні назви. Сукупність усіх власних назв: особові імена, географічні назви, найменування космічних об'єктів, назви літературних персонажів, клички тварин тощо – є предметом вивчення ономастики. Сучасний ономастикон постійно збагачується: одні особові назви виходять з активного вжитку, інші – виникають, адаптуються, набувають нових смислових відтінків.

Антропоніми – власні назви людей – є своєрідним кодом для розкриття значної інформації про вірування, заняття, культуру, побут наших предків. Вони – живі свідки історії, тому їх вивчення є важливе не лише для етимології, лексикології, словотвору, а й для історії, культурології, народознавства та етнології. Особа впродовж життя отримує різні іменування, породжені відносинами у соціумі. Але вибір варіанта назви залежить від багатьох лінгвальних та позалінгвальних чинників: ситуація мовлення, відношення між денотатом і номінованим, вік учасників комунікативного акту, мета спілкування, спілкування безпосереднє чи опосередковане. Тому природньо, що спрямуванню комунікації, її меті, відповідає і добір компонентів.

За офіційними назвами особа ідентифікується у суспільстві, вступає в ділові стосунки тощо, натомість побутові відносини вимагають, окрім ідентифікації, ще й характеристику особи за її особливими ознаками, якими вона виділяється серед інших членів спільноти. Кожен із цих типів найменувань виявляє тенденцію до відособлення, внаслідок чого утворилися дві окремі антропонімійні системи – офіційна та неофіційна, які мають свою семантичну й структурну специфіку. На тлі загальноукраїнського

антропонімікону офіційні і неофіційні особові найменування не мають відмінностей ні за типами творення, ні за лексичним значенням слів, від яких походять.

Українська неофіційна антропонімія як складова лексики української мови відзначається загальномовними традиціями й місцевими особливостями. Сьогодні вона набула масштабного розвитку і є домінуючим елементом в системі іменувань кожного села, а офіційна система назв обмежується фіксацією на письмі. Одноманітність офіційної антропонімії не дозволяє конкретизувати, точно ідентифікувати людину, особливо це проявляється за умови наявності у межах спільноти носіїв з однаковими прізвищами та особовими іменами. Таким чином прізвисько як основний компонент неофіційної номінації є важливою ознакою для вияву індивідуальності денотата серед інших осіб за його особливими рисами та характеристикою.

В українській ономастиці офіційні та неофіційні іменування були предметом зацікавлення уже давно і для багатьох дослідників. Зростає науковий інтерес до антропонімії і нині: з'являється дедалі більше досліджень, словників, етнолінгвістичних та історико-ономастичних праць. Проблеми функціонування, структури, класифікації неофіційних іменувань представлені працями науковців-ономастів, зокрема М. Худаша, П. Чучки (Закарпаття); Г. Бучко та Д. Бучка (Покуття), Р. Остаха (Львівщини), О. Антонюк (Донеччини), Г. Аркушина та Н. Шульської (Полісся), М. Наливайко (Наддністрянщини), Н. Фєдотової (Луганщина), О. Вербовецької (Тернопільщини), М. Лєсюка (Гуцульщини), Н. Павленко (Вінниччини) та ін., де глибоко досліджується неофіційна номінація окремих регіонів України та подаються їх лінгвістичні та екстралінгвістичні характеристики.

Власні назви відіграють особливу роль у вивченні української мови в школі, оскільки вони не лише називають об'єкти, а й фіксують елементи

історії, культури, менталітету. Серед науковців, які займались вирішенням проблем профільної школи, можна назвати таких, як: Н. Бібік, В. Кремень, О. Ляшенко, С. Максименко, М. Піддячий, О. Сухомлинська, П. Сікорський та інші.

Проблеми засвоєння власних назв, визначення їхнього походження, способів творення та особливостей функціонування є важливими аспектами формування мовної й культурної компетентності. Системне й упорядковане вивчення української онімії дає змогу глибше осмислити мовні процеси, досягнути історичний розвиток мови, збагатити знання про національну спадщину та культурні традиції.

Прізвиська Залозеччини як складова загальної системи української народно-побутової антропонімії досі не були предметом спеціального наукового аналізу, тому поза увагою дослідників залишилися лексичний потенціал, структурно-семантичні особливості, мотиваційна база неофіційних іменувань цієї території, не розглянуто мотиви надавання та способи творення прізвиськ у цій місцевості, так само впровадження вивчення власних назв у шкільний курс української мови (профільна школа) не були описані у науковій літературі і потребують спеціального предметного дослідження. Усе це і зумовило **актуальність** теми нашого дослідження.

Мета дослідження – комплексне лінгвістичне вивчення неофіційних іменувань, зокрема індивідуальних прізвиськ, та особливості опрацювання власних назв у шкільному курсі української мови.

Мета роботи досягається вирішенням таких **завдань**:

- опрацювати теоретичний матеріал з досліджуваної проблематики;
- зібрати та скарткувати неофіційні іменування, що побутують Залозецькій громаді Тернопільської області;
- узагальнити й описати мотиви творення прізвиськ Залозецької ОТГ;

- подати класифікацію сучасних прізвищ за семантикою твірних основ, словотвірними та структурними особливостями;
- описати особливості вивчення власних назв на уроках української мови у ЗЗСО;
- запропонувати систему вправ із вивчення власних назв у 10 класі профільної школи.

Об’єктом дослідження є сучасні індивідуальні прізвиська жителів Залозецької ОТГ Тернопільського району Тернопільської області (села Загір'я, Панасівка, Серетець та Гаї-за-Рудою) та методика вивчення власних назв у школі. Матеріал, зібраний методом опитування й анкетування, становить 312 неофіційних назв.

Предмет дослідження – мотиви номінації, лексико-семантичні особливості індивідуальних прізвищ мешканців досліджуваних населених пунктів та емоційно-експресивне навантаження назв; а також методичні прийоми та система вправ для вивчення онімної лексики.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше досліджено неофіційну антропонімію Залозеччини; виявлено мотиви іменувань неофіційними назвами; визначено їхню словотвірну структуру, лексичну базу, подано експресивно-емоційну характеристику.

Методи дослідження. Для опрацювання досліджуваного матеріалу було залучено низку різнопланових методів. Насамперед використано підхід, орієнтований на фіксацію та опис мовних одиниць, що дало змогу охарактеризувати неофіційні особові найменування як складову антропонімного простору. Щоб упорядкувати зібрані прізвиська й виокремити їхні спільні та відмінні риси, застосовано метод структурно-формального опрацювання. Кількісний бік явища було висвітлено завдяки використанню статистичних методик. Формування фактичного матеріалу забезпечили соціологічні інструменти – анкетування та опитування, що дозволили отримати інформацію безпосередньо від респондентів.

З'ясування витоків та мотивувальної основи прізвиськ здійснювалося за допомогою етимологічного аналізу, окремі елементи якого було адаптовано до специфіки зібраного матеріалу.

Апробація роботи. Робота апробована на Всеукраїнській науковій конференції учнівської та студентської молоді “Актуальні питання сучасної філології та журналістики” (Тернопіль, 30 жовтня 2025 року).

Практичне значення дослідження. Отримані результати можуть бути використані в шкільній програмі на уроках української мови при вивченні тем з лексикології, словотвору, орфографії; на позашкільних та факультативних заняттях з етно- та соціолінгвістики, діалектології, краєзнавства, а також при укладанні ономастичних словників регіональної антропонімії.

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

НЕОФІЦІЙНА АНТРОПОНІМІЯ ЯК СИСТЕМА ВЛАСНЕІМЕННОЇ НАРОДНОРОЗМОВНОЇ НОМІНАЦІЇ

1.1. Характеристика неофіційної антропонімійної системи

Ім'я власне виконує роль маркера, що дає змогу вирізнити конкретний об'єкт серед інших та наділити його індивідуальністю; у певних випадках воно також сигналізує про суспільне становище носія чи підкреслює його характерні риси.

Науки, що спеціально досліджують особові найменування, зокрема звертають увагу на антропонімію. До її складу входять форми найменувань людини: особові імена, прізвища, похідні від прізвищ номінації, а також прізвиські формули, псевдоніми, криптоформи та назви персонажів, створених у міфологічній, фольклорній або художній традиції.

З плином часу розвиток суспільства зумовив нові потреби у сфері особової ідентифікації. У структурі лексики особливе місце посідають антропоніми, які поділяються на нормативні (офіційні) та побутові (неофіційні).

Саме в неофіційному колі функціонує широка палітра індивідуалізованих найменувань, яка співіснує з усталеною державноправовою системою і водночас виконує додаткові, нерідко соціально значущі функції.

Офіційний тип іменування має певну штучність та формалізованість. Йому властиві стабільність, регламентована сфера використання та чітка структурна організація. Основу становить прізвище, доповнене власним ім'ям і патронімом, кожен із цих компонентів має свою історію виникнення та традиції функціонування у різних суспільних практиках.

У щоденному спілкуванні українців, як і більшості інших етносів, уживають різні види особових назв, комбінуючи їх відповідно до ситуації.

Саме така варіативність формує неофіційну систему іменування. Її визначальною рисою є продовження давньої традиції однойменності, де провідним елементом називної формули виступає особове ім'я. На відміну від цього, у нормативно-адміністративному іменуванні домінуючим компонентом є прізвище.

Офіційна та побутова моделі особового найменування перебувають у постійній взаємодії. Одна й та сама людина в межах одного колективу може називатися по-різному залежно від комунікативної ситуації, ступеня близькості, соціального контексту чи індивідуальних особливостей сприйняття. У неформальному середовищі активно функціонують одиниці обох систем, часто утворюючи змішані моделі ідентифікації.

Чіткої межі між антропонімічними системами провести неможливо: вони постійно взаємодоповнюють одна одну, зберігаючи зв'язок як у синхронному, так і в діяхронічному вимірах. Власне офіційна сфера значною мірою спирається на первинні моделі народного іменування, проте наділяє їх новими функціями та нормативною регламентацією.

Неофіційні антропоніми становлять додатковий шар особових назв, за допомогою яких окреслюють індивідуальні риси людини та конкретизують її в межах групи. Їхня роль у сучасній українській мовній практиці є надзвичайно вагомою. Попри це, ономастична наука не виробила універсального підходу до класифікації неофіційних найменувань, зокрема ще не узгоджено, які саме одиниці слід уважати винятково неофіційними. Зазвичай до цього класу зараховують усі назви, що функціонують у розмовній неофіційній сфері мовлення. Проте в побутовій комунікації широко використовують і офіційні назви – ім'я та прізвище, що ускладнює чітке розмежування двох систем.

У реальному мовленні неофіційні назви трапляються значно частіше, ніж офіційні, що пояснює їх широку варіативність. Дослідники найчастіше ототожнюють неофіційні антропоніми насамперед із прізвищами, однак

сама категорія прізвиська має різні інтерпретації. Історично прізвиськом уважали будь-яку додаткову назву, з якої згодом могло сформуватися прізвище. Водночас не кожна неофіційна номінація виконує типові функції прізвиська, а прізвиськові назви не завжди доречні у всіх комунікативних контекстах.

У багатьох соціальних групах – родинних спільнотах, сільських громадах, професійних та навчальних колективах із вираженою соціально-віковою однорідністю – центральною одиницею неофіційного іменування залишається особове ім'я [54, с. 101]. Поряд із ним активно використовуються прізвиська як найбільш продуктивний, хоч і обмежений за функціональною сферою клас, а також родинно-побутові назви, групові та територіальні найменування.

Історичний розвиток прізвиськ свідчить, що після юридичного закріплення прізвищ вони поступово зайняли місце в опозиції «офіційний антропонім – неофіційний антропонім». Неофіційні назви виконують передусім ідентифікаційну та характеристичну функції. Їхня сфера – жива розмовна мова, яка вирізняється гнучкістю семантики, виразною конотативністю та наявністю мотивувального зв'язку, що потребує додаткового пояснення.

Загалом такі найменування супроводжують людину протягом життя у межах певних групових взаємин і можуть охоплювати широкий спектр референтів – від окремого індивіда до локальної спільноти.

1.2.Прізвисько як основний клас неофіційних іменувань

У сучасній лінгвістиці термін «прізвисько» досі не має усталеного й загальноприйнятого тлумачення. У «Словнику української мови» Б. Грінченка відповідна одиниця не подана: натомість фіксується слово «прозивка», яке тлумачиться як «те саме, що й офіційне ім'я або вуличне

прізвище» [37, III, с. 466]. Таким чином, межа між прізвищем та прізвиськом фактично не окреслена.

Інше трактування подає «Словник української мови в 11 томах», де зазначено, що прізвисько – це додаткове називання, що може надаватися людині поза її прізвищем та іменем і слугує для позначення певної риси зовнішності, характеру, поведінки чи діяльності [38, VIII, с. 108].

В енциклопедичному виданні «Українська мова» П. Чучка характеризує прізвисько як неофіційний індивідуальний антропонім, за допомогою якого соціальне середовище ідентифікує або оцінює особу [53, с. 494].

Відсутність єдиної дефініції породжує низку проблем:

- а) нечіткість самого поняття;
- б) невизначеність обсягу та меж терміна;
- в) труднощі у виробленні типології та критеріїв класифікації прізвиськ.

У науковій традиції спостерігається широкий спектр інтерпретацій поняття прізвисько: від максимально широкого – як позначення всіх неофіційних особових найменувань – до вкрай вузького, що охоплює лише окремі групи індивідуальних номінацій. Найчастіше в україністиці послуговуються визначенням, запропонованим М. Худашем. Науковець розглядає прізвиська як побутові назви, які людина може отримати мимовільно або випадково на різних етапах життя; вони мотивуються зовнішніми чи внутрішніми характеристиками особи або незвичайними подіями й функціонують переважно у найближчому соціальному колі [50, с. 83].

І. Сухомлин вважає, що неофіційне найменування відображає реальні ознаки зовнішності, поведінки чи характеру людини, а також може передавати родинні взаємини між членами сім'ї [42, с. 37].

П. Чучка, у свою чергу, схильний зараховувати до прізвиськ увесь масив неофіційних особових назв. Учений пропонує поділ цього різновиду антропонімів на дві основні групи відповідно до того, на що спрямована мотивувальна ознака під час створення назви: індивідуальні та родичівські (генесіонімічні) прізвиська [54, с. 153].

Переважає більшість українських ономастів дотримується подібного до П. Чучки підходу щодо обсягу поняття «прізвисько», зараховуючи до цього розряду практично всі неофіційні найменування особи, за винятком розмовних видозмін імені. У нашому дослідженні ми орієнтуємося на таке ж трактування: прізвиськами вважаємо всі неофіційні особові назви, що функціонують у позаофіційній антропонімічній сфері, окрім варіантів власних імен. Для родичівських та сімейно-родових назв паралельно використовуємо терміни «прізвисько», «назва» та «іменування».

Проте навіть за такого підходу низка питань залишається неврегульованою, зокрема – проблема встановлення межі між різними групами антропонімів. Особливо складним є розрізнення прізвиськ, утворених від варіантів особових імен, і власне варіантів імені. З цього приводу Г. та Д. Бучки пропонують поділ неофіційних особових назв на нетипові варіанти імен та власне прізвиська, зауважуючи, що виконувати прізвиськову функцію можуть і незвичні для певної території формальні видозміни імені [4, с. 5].

Невизначеною залишається також ситуація з назвами, утвореними від інших антропонімів – як-от від прізвища чи імені: Маруся (про чоловіка від прізвища Марусяк), Коколя (від імені Микола). У нашій роботі такі відантропонімічні утворення відносимо до прізвиськ за умови, що вони не відповідають типовій моделі формотворення і виконують характеристичну чи конотативну функції. Науковці наголошують, що до цієї групи можуть входити деривати, які втратили внутрішню форму, отримали нове семантичне навантаження або мають демінутивні й аугментативні суфікси,

що забезпечують розрізнявальну функцію серед носіїв однакових імен. Як слушно зауважує Р. Осташ, у випадку кількох осіб з однаковим ім'ям народні варіанти типу Васирина – Василюк – Василюк виконують роль індивідуалізаторів, фактично переймаючи функції прізвища [30, с. 409]. Таким чином, пестливі форми імен можуть слугувати як власне демінутивами, так і засобами диференціації.

Проблемним є й питання віднесення до прізвищ загальної характеристичної лексики – апелятивів та прикметників на позначення об'єктивних рис (кривий, німець, рудий, мельник). Оскільки такі назви безпосередньо передають реальні властивості людини, природно не вважати їх антропонімічними. П. Чучка пропонує критерій, який дозволяє розмежувати денотативні назви й прізвища: повноцінний перехід апелятива у власну назву відбувається лише тоді, коли носій уже фактично не має тієї ознаки, що лежить в основі номінації [54, с. 158].

Відповідно, зафіксовані назви Німець (зумовлена формою черепа) чи Комбайнер (через характерний головний убір) варто розглядати як прізвища у метафоричному, а не прямому значенні, тоді як Петро Кривий чи Валера Рудий залишаються перехідними утвореннями, бо безпосередньо співвідносяться з реальними рисами зовнішності. Коли ж у значенні присутній додатковий відтінок – іронічний, гіперболічний, діалектний – апелятив набуває ознак прізвища: Сашко Рижий, Гриша Монтюр, Сержант тощо.

І. Сухомлин підкреслює, що неофіційне ім'я може відбивати зовнішність чи характер носія або вказувати на родинні зв'язки. П. Чучка до прізвищ відносить усі неофіційні антропоніми і пропонує поділ на дві великі групи – індивідуальні та родичівські (генесіонімічні), залежно від того, за яким принципом вибудовується характеристика особи.

Прізвища виконують функцію своєрідних ідентифікаційних маркерів, що позначають людину за допомогою звукового знака й

відображають її приналежність до певного родинного чи соціального колективу. Їх специфіка полягає в тому, що вони додаються до вже наявних офіційних іменувань, доповнюючи систему ідентифікації в межах живої комунікації.

Такі найменування можуть виникати у різному віці – від дитинства до зрілості, бути притаманними людям різних соціальних груп і національностей, мати сталі чи тимчасові характеристики. Частина з них супроводжує людину лише певний проміжок життя, а інша – успадковується. П. Чучка згадує про спадкову модель передавання прізвищ за лінією «батько – син – онук – правнук» або за жіночою лінією.

Г. та Д. Бучко використовують термін *«сімейно-родове іменування»* для позначення спадкової неофіційної назви, що ідентифікує всю родину і функціонує переважно в усно-розмовній формі, подібно до прізвища за структурою та семантикою [4].

Окрему групу становлять територіально зумовлені прізвища, характерні для певної місцевості. Вони зазвичай малопродуктивні, поширені серед старших поколінь і мають обмежену сферу вживання, що дозволило дослідникам виокремити їх в окремий різновид – колективно-територіальні найменування.

Таким чином, однозначного трактування поняття *«прізвисько»* у лінгвістиці не існує. Дискусійними залишаються питання мотивованості, меж поняття та співвідношення прізвищ із загальнохарактеристичною лексикою.

Вважаємо, що доцільно оперувати ширшим поняттям – неофіційний антропонім, що охоплює не лише індивідуальні прізвища, а й сімейно-родові та родичівські найменування.

У цьому контексті:

- Сімейно-родове іменування – це неофіційна спадкова назва, яка позначає цілу родину й передається від покоління до покоління; щодо

всієї родини вживається у формі множини, щодо окремої особи – в однині;

- Родичівська назва – індивідуальна номінація, утворена від імені чи прізвиська близького родича (батька, матері, діда, баби та ін.).

Отже, під прізвищем розуміємо додаткове неофіційне найменування, яке надається людині або групі людей за характерними рисами, обставинами життя, асоціативними ознаками чи походженням. За сферою функціонування та об'єктом номінації прізвиська поділяємо на індивідуальні, колективно-територіальні, сімейно-родові та родичівські.

На сьогодні важливою залишається проблема класифікації прізвищ. На жаль, в українському мовознавстві поки що такої не існує, тому увага до цього класу онімів зосереджується у кількох аспектах: мотивація, семантика, структура. Мотиваційному аспекту класифікації прізвищ приділяв увагу ще В. Охримович (класифікував за системами називання) [32, с. 304–306]. І. Франко та М. Сумцов аналізували прізвища за походженням. Прихильником такого критерію класифікації прізвищ є і Г. Архипов, який виділяє: а) прізвища, дані рідними, родичами чи батьками, які служать другими іменами (найчастіше серед представників старшого покоління); б) прізвища, дані чужими людьми, які закріпилися за іменованими як неофіційні імена; в) тимчасові прізвища (найчастіше даються серед школярів); г) прізвища-табу (часто наявні серед молоді).

Мотивованість прізвищ стала предметом дослідження, починаючи з XIX ст., але найглибше розкрита в працях мовознавців кінця XX ст. Найавторитетнішими є підходи П. Чучки та М. Худаша. Так, П. Чучка за способом надання виокремлює індивідуальні, родичівські (генесіонімні) та спадкові прізвища [54, с. 237–241]. Дослідник поділяє прізвища за наявністю / відсутністю внутрішньої форми; за способом творення; за наявністю / відсутністю емоційного забарвлення; за кількістю лексичних компонентів [54, с. 162–167]. Мотиваційними ознаками прізвищ учений

вважає фізичні якості, психічні риси, особливості мовлення, рід діяльності, учинки, територіальна ознака, етнічна ознака, місце іменованого в громаді [54, с. 263].

М. Худаш за мотивами номінації виокремлює такі розряди неофіційних антропонімів: жартівливо-зневажливі, лайливо-зневажливі, професійні, за господарськими ознаками, за членами родини, виділяючи окремо неясні прізвиська (труднощі у встановленні мотивації), емоційно-нейтральні (тільки ідентифікувальна функція) [50, с. 128–129].

Семантичний аспект тісно пов'язаний із мотивацією, проте в основі лежить семантика лексеми. Так, І. Сухомлин виділяє прізвиська антропонімного (власноіменні утворення) й неантропонімного (відапелятивні утворення) походження [42, с. 39–40].

Загалом, на основі семантичних відношень прізвиська можна поділяти на три групи: 1) оцінно-характерні, які характеризують особу за якоюсь її індивідуальною ознакою; 2) генесіонімічні, що характеризують іменованого через вказівку на когось із родичів; 3) відпрізвищеві, які не характеризують, але лише називають іменованого.

Сучасні дослідники все більше схиляються до багатоаспектних класифікацій. Так, Н. Шульська зазначає: «Уважаємо, що при класифікуванні неофіційних іменувань важливо враховувати їхню внутрішню форму або мотивованість, сферу поширення, спосіб творення, структуру, конотацію, темпоральність, локативність» [57, с. 8].

Отже, більшість класифікацій неофіційних антропонімів ґрунтуються на групуванні одиниць навколо ключових параметрів: мотиваційних, семантичних і структурних. Найвиразнішими й найхарактернішими є мотиваційні класифікації, які узагальнюють прізвиськовий матеріал за фізичними якостями, психічними рисами, особливостями мовлення, родом діяльності, учинками, територіальними й етнічними ознаками, місцем у громаді носія. Семантична група класифікацій доповнює мотиваційну й

тісно пов'язана з нею. Переважно вона полягає у створенні лексико-семантичних розрядів лексики, від якої походять прізвиська. Структурні класифікації пов'язані з групуванням прізвищ за кількістю компонентів та співвідношенням словотвірних засобів. У сучасному мовознавстві існує тенденція до розробки комплексних підходів і багатоаспектних класифікацій в межах одного дослідження. Лінгвісти класифікують прізвиська за їхньою внутрішньою формою, мотивованістю, галуззю поширення, способом творення, структурою, наявністю конотації, темпоральністю та локативністю. Цього підходу ми дотримуємося і в нашому дослідженні.

Сімейно-родові іменування також аналізують за мотивами номінації, структурою, семантикою твірних основ.

І. Сухомлин у статті «Українські прізвиська людей як власні родові назви» класифікує родові антропоніми за семантикою твірних основ на дві групи: 1) прізвиська антропонімічного походження (власноіменні утворення), 2) прізвиська неантропонімічного походження (відапелятивні утворення) [42, с. 40].

За мотивами номінації сімейно-родові назви – похідні від будь-якої (офіційної й неофіційної) назви предка. Серед них є особові імена, жіночі прізвища, прізвиська чи родичівські назви осіб.

Родичівські назви традиційно класифікують за відношенням предка до денотата та словотвірними особливостями. Вони також можуть, як і сімейно-родові назви, творитися від усіх актуальних іменувань родича, тих, якими він відомий у громаді, назва якого буде активним мотиватором утворення іменування іншої людини. Таким чином виділяють: патроніми – назви за іменем, прізвищем, прізвищем батька; матроніми – назви за іменем, прізвищем, прізвищем матері; пропатроніми – назви за іменем, прізвищем, прізвищем дідуся; проматроніми – назви за іменем, прізвищем,

прізвиськом бабусі; андроніми – назви дружини за іменуванням її чоловіка; гінеконіми – назви чоловіка за іменуванням його дружини [54, с. 200].

Як бачимо, існують певні розбіжності у поглядах вчених на особливості походження, класифікацію, призначення та функції неофіційних назв. До народнорозмовних назв відносимо варіанти особових імен та вуличні прізвиська – неофіційні особові іменування, якими середовище індивідуалізує або індивідуалізує та характеризує осіб.

1.3. Стан дослідження українських народнорозмовних назв

В українській ономастиці простежується кілька хвиль наукового інтересу до прізвиськової лексики. Перший період активізації припадає на кінець XIX ст., коли питанням неофіційних найменувань присвятили праці В. Ястребов і В. Охримович. Друга хвиля досліджень охоплює 1970-ті роки XX століття й асоціюється з працями М. Худаша, П. Чучки, І. Сухомлина та В. Чернецького. Третій, сучасний етап – початок XXI ст. – позначений значним розширенням кола дослідників: С. Вербич, М. Лесюк, Б. Близнюк, М. Будз, Г. Бучко, О. Вербовета, М. Наливайко, О. Антонюк, Н. Бренер, Р. Остах та інші.

Попри те що неофіційні антропоніми як окрема лінгвістична проблема почали активно вивчатися лише з XIX ст., відомості про індивідуальні та напівофіційні найменування зустрічаємо ще у пам'ятках княжої доби. У «Повісті минулих літ» і «Слові о полку Ігоревім» уже наявні ранні спостереження щодо подвійних антропонімів – наприклад, Ярослава Мудрого, Ольжичів, Буй-тура Всеволода. У цих текстах простежується невідокремленість прізвиськ від офіційних імен, їх паралельне та рівноправне функціонування.

В. Охримович звертав увагу на різницю між закріпленими у документах офіційними назвами та живими народними найменуваннями. Він наголошував, що перші набували застиглої, незмінної форми й

передавалися за спадком відповідно до юридичних норм, тоді як сільські прізвиська залишалися рухомими, органічними, такими, що продовжували «жити» в межах локальної традиції.

Потужним імпульсом для становлення слов'янської ономастики загалом стала праця Ф. Міклошича «Die Bildung der slavischen Personennamen» (1860), у якій було запропоновано науковий підхід до структури слов'янських антропонімів.

В українській традиції одним із перших ґрунтовних досліджень прізвиськової лексики стала праця І. Франка «Причинки до української ономастики», де вчений проаналізував прізвиська галичан, зважаючи на їхню етимологію, оцінний компонент, зв'язок із родинними найменуваннями та культурно-побутовими реаліями. У його роботі неофіційна антропонімія постає у широкому контексті етнопсихологічних і народознавчих студій.

У працях В. Охримовича та М. Сумцова подальша увага зосереджується на чинниках виникнення прізвищ, їх історичній динаміці та індивідуальній особливості. Автори наголошують, що неофіційні оніми зберігають елементи давньої лексики, відображають традиції, побут, життєві ситуації та епізоди, які стали підґрунтям для появи певних назв.

Згодом значну увагу науковців привертає праця В. Ястребова «Малоруські прозвища Херсонської губернії» (1893), у якій зроблено перші спроби розробки методології дослідження власних імен, закладено основу наукової термінології антропонімії та проведено первинну інвентаризацію фактичного матеріалу.

Активний розвиток української антропоніміки продовжується з середини ХХ ст., коли до цього напрямку долучаються мовознавці В. Горпинич, П. Чучка, Л. Гумецька, М. Демчук, Ю. Карпенко, І. Ковалик, І. Желєзняк, В. Німчук, М. Худаш, Р. Остах, І. Сухомлин, К. Цілуйко та інші. Саме в працях цих дослідників сформовано комплексний підхід до

класифікації неофіційних онімів з урахуванням способу їхнього формування, особистих характеристик носія та соціальної функції; закладено теоретичні основи, розроблено термінологію та методологію дослідження прізвищ.

Для повоєнного періоду характерним є координація ономастичної діяльності та концентрація зусиль на системному аналізі. Зокрема, П. Чучка здійснив ґрунтовний аналіз антропонімії Закарпаття, врахувавши структурні, семантичні та етимологічні особливості назв. Науковець підкреслював значення народної мотивації неофіційних антропонімів, вважаючи, що саме в цій сфері «живуть» явища, які зникли або трансформувалися в інших класах пропріальної лексики.

Важливим аспектом досліджень є діахронічний підхід до прізвищ, що дозволяє простежити їхнє функціонування в різні історичні періоди. Яскравим прикладом є праця М. Худаша «З історії української антропонімії», де автор досліджує екстра- та інтралінгвальні чинники формування неофіційних імен на етапі остаточного розмежування офіційних і неофіційних антропонімів. До визначних робіт цього напрямку також належать дослідження Р. Осташа «Українська антропонімія першої половини XVII ст. Чоловічі особові імена (на матеріалі Реєстру Запорізького війська 1649 р.)», Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.», де детально проаналізовано дериваційну специфіку апелятивів та онімів, зафіксованих у староукраїнських актах, а також робота Р. Керсти «Українська антропонімія XVI ст. (Чоловічі іменування)».

Наприкінці XX – на початку XXI ст. спостерігається тенденція до регіональних досліджень прізвищ. Так, неофіційні антропоніми Західної України вивчали Б. Близнюк (Гуцульщина), Г. і Д. Бучко (Бойківщина), П. Чучка (Закарпаття), Н. Наливайко (Львівщина), О. Вербовецька (Тернопільщина); Півночі України – Г. Аркушин, Н. Шульська, І. Козубенко

(Полісся); Сходу – Н. Федотова (Луганщина), О. Антонюк (Донеччина); Півдня та Центру – Г. Сенік (Одещина), В. Тихоша (Херсонщина), В. Павленко (Вінниччина) та ін.

Ще одним важливим і перспективним напрямом ономастичних досліджень є лексикографія. Так, В. Чабаненко створив двотомний словник прізвищ Нижньої Наддніпрянщини, Г. Аркушин – «Словник прізвищ північно-західної України», а Н. Шульська підготувала «Словник прізвищ жителів межиріччя Стиру та Горині» [36; 57].

На відміну від офіційної антропонімії та її компонентів, які в ономастичній літературі досліджені досить ґрунтовно, сучасна неофіційна система іменування, що представляє живомовні способи ідентифікації особи, залишається недостатньо вивченою. Немає усталених дефініцій ключових термінів, а наукові праці охоплюють здебільшого окремі регіони – Закарпаття, Луганщину, Волинь, Донеччину, Вінниччину, частково – Бойківщину та Львівщину, фрагментарно – окремі населені пункти.

Багато аспектів, що стосуються класифікації неофіційних антропонімів, їхнього функціонального призначення та критеріїв належності до певних класів, досі залишаються невирішеними або досліджені дуже поверхово, що визначає актуальність подальших наукових пошуків у цій сфері.

Таким чином, неофіційна антропонімічна система, що сформувалася як окрема система після утворення офіційної, зумовлена суспільними потребами, хоча її складники є більш давніми, ніж складники офіційної системи. Вони відіграють у комунікативному акті не меншу роль, ніж офіційні назви. У колективі, поза межами офіційних або ділових відносин, для позначення особи використовуються неособові назви, що водночас підкреслює корпоративність спільноти та забезпечує ідентифікацію і характеристику денотата. До складу неофіційної антропоніміки входять індивідуальні прізвища, сімейно-родові та родичівські назви, а також

колективно-територіальні найменування. Вони відображають ментальну культуру народу та слугують індикаторами суспільної свідомості. При цьому вони забезпечують основну функцію ідентифікації особи у колективі та індивідуалізують її на фоні інших членів спільноти.

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПРІЗВИСК ЖИТЕЛІВ ЗАЛОЗЕЧЧИНИ

Спосіб надання прізвища визначається сукупністю різних чинників, які можуть діяти як окремо, так і взаємопов'язано: це зовнішні або внутрішні риси особи, специфіка ситуації номінації, вікові та соціальні особливості групи, у якій формується прізвище. Від способу надання безпосередньо залежить мотивованість назви.

У неофіційній антропонімії Залозеччини, зокрема у с. Загір'я, Панасівка, Серетець та Гаї-за-Рудою, найчастіше трапляються такі групи неофіційних назв, які кваліфікуються як прізвища: сімейно-родові, індивідуальні, колективно-територіальні та родичівські назви.

Найпоширенішою є група індивідуальних прізвищ, яка забезпечує ефективну індивідуальну номінацію особи у межах спільноти. Власне на ній ми зосередили свою увагу. Такі назви часто вживаються поза очі, але саме ця група найяскравіше реалізує диференційну та характеристичну функції. При аналізі індивідуальних прізвищ враховують лексичну базу твірних основ, мотиви номінації, способи словотвору, частиномовну належність та емоційну забарвленість назв.

2.1. Класифікація за мотивами номінації

Мотив номінації становить лінгвальну та позалінгвальну інформацію, що спричинилася до появи прізвища. Мотиваційна характеристика є дуже важливою для розуміння причини номінації, вибору ознак, вибору з-посеред інших ознак найменованого.

Для аналізу мотивів індивідуальних прізвищ Залозеччини скористалися класифікацією Л. Кравченко, яка виділяє:

1. Прізвиська, мотивовані ознаками носіїв;
2. Прізвиська, мотивовані особливостями мовлення носіїв;
3. Оказіональні прізвиська;
4. Прізвиська, що відтворюють реальний стан речей;
5. Прізвиська, мотивовані кількома ознаками денотата;
6. Прізвиська, мотиви яких є невідомими;
7. Прізвиська, мотивовані особовими іменами та прізвищами [20, с. 176–180].

Далі розглянемо усі групи назв детальніше.

1. Прізвиська, мотивовані ознаками носіїв

До цієї групи належать назви, що вказують на зовнішні особливості та риси характеру носія.

Група назв за зовнішніми ознаками денотата є найчисельнішою, оскільки вказує на мотив, що сам собою є очевидним. Номінатору для кодифікації денотата не потрібно мати багато інформації про нього. Серед цих назв – особливості зовнішнього вигляду особи загалом, форма зачіски, пігментація шкіри та волосся, фізичні вади, нетиповий розмір чи форма якоїсь частина тіла та ін.

Загалом на зовнішній вигляд особи вказують прізвиська: Бандит (схожий на злодія), Киця (схожий на кішку). Серед цих назв багато таких, які вказують на схожість денотатів на героїв кіно та мультиплікаційних фільмів: Кіса (схожий на одного з головних героїв фільму «Дванадцять стільців»), Шерлок Холмс (схожий на головного героя однойменного детективу), Мошко (схожий на Жида – героя вертепної драми), Стефанчук (схожий на депутата Р. Стефанчука), Пушкарьова (схожа на головну героїню фільму «Не родись красивою»), Рóхас (схожий на свиню, пор. рохкати – звуконаслідувальний вигук свині). Красивих денотатів номінують: Квіточка, Ляля.

За характеристикою статури виділяють особливості людини за зростом та повнотою. Осіб високого зросту номінують: Дишло, Довгий, Довгошийка; низьких – Блоха, Гном, Малиш, Кноп. Товстих денотатів називають: Батон, Кавун, Піца, Сальоний, Табун, Шафа; худих – Метелик, Шпрот. У них присутня як пряма, так і опосередкована номінація.

Загалом на статуру вказують назви: Бізон (міцний), Чахлик, Шкапа (худий, малий).

Подвійні ознаки виражають оніми: Дрібненька (худенька і низького зросту), Кабачок (худий і високий).

На позначення якоїсь частини тіла (її розміру, форму) виникли оніми:

- за особливістю зачіски: Баран (має кучеряве волосся);
- кольору волосся: Білочка (руда), Циган (має чорне, як циган, волосся);
- формою зачіски: Макогін (лисий);
- формою зубів: Джипа (має великі зуби, як колеса автомобіля «джип»), Зуб (має зламаний передній зуб);
- формою і розміром носа: Заяць (має малий і широкий ніс);
- очей: Локатори (чоловік з великими очима);
- вух: Вухналь (чоловік має великі вуха);
- голови: Гарбуз (у дитинстві чоловік мав велику голову);
- ніг: Циркуль (має довгі худі ноги);
- чола: Лобатий (має високе чоло);
- кольором обличчя: Бурачок (має червоне обличчя, пор. бурячок).

Фізичні вади денотатів передано прізвиськами, що вказують на втрату органу, значні пошкодження організму: Горбата (має горб, порушення постави), Мозоль (має на руках мозолі), Пірат (має шрами на обличчі).

Уподобання в одязі передають назви: Білий (у молодості любив одягати білий одяг), Панчоха (жінка, яка завжди носить панчішки), Пінгвін (у молодості любила одягатися у чорно-білий одяг), Синий (улюблений

колір синій), Тренер (любить ходити в спортивному одязі), Шкіряний (любив одягати шкіряну куртку).

Про особливості ходи говорять прізвиська: Дрибко (робить малі кроки, пор. дріботіти), Журавель (при ході високо підносить ноги, як журавель), Клізма (у чоловіка «особлива» манера ходьби), Робот (ходить ривками, як робот).

У групі за особливостями носіїв є ще одна підгрупа назв, мотивованих особливими звичками, рисами характеру денотатів. Тут виявлено назви осіб, що мають позитивні та негативні риси характеру, або такі, які в колективі сприймаються як нетипові: Баронесса (поважна), Бац (неврівноважений, пор. «прибацаний»), Ведмідь (незграбний), Гоша (несерйозний чоловік), Джміль (набридливий), Дикий (чоловік з «диким», крутим характером, «дикун»), Замрійко, Королева (зазнайка), Наркоман (хлопець часто вживає тютюнові вироби), Нервус (нервовий), Несміяна (серйозна, сумна дівчина), Скнара (скупий), Смішний (веселий хлопець).

Розумну особу іменовано Академік.

За політичними та релігійними уподобаннями, що виділяються нетиповістю поглядів, носії отримали найменування: Брат (євангеліст), Комуняка (колишній комуніст).

Уподобання денотатів у харчах відображають прізвиська: Банан, Пельмень.

Трапляються у досліджуваному антропоніміконі і прозивні імена: Вася, Альоша. Так називають осіб непутніх, неорганізованих, несерйозних. Конотацію таких назв не завжди вдається прослідкувати, бо в колективі не можуть чітко описати мотив номінації, а також антропонімікон замкненої спільноти може мати свої (внутрішні) прозивні назви як наслідок існування якихось осіб з їх колективу з такими ознаками. Загалом такі іменування відносять до прецедентних імен. Прецедентні імена – широковідомі власні назви, що функціонують у дискурсі як особливі культурні знаки, свого роду

символи певних якостей. «Головним фактором, за наявності якого те чи інше явище може вважатися прецедентним, є спільність когнітивних структур, що активуються у свідомості певного колективу за його вживання «в результаті перегляду, читання однакових книг, п'єс, телепрограм, фільмів, новин та обговорення суспільно-політичних подій у процесі соціологізації особистості» [8, с. 124].

Стиль життя, поведінки передано онімами: Алік (від «алкоголік», любить випити), Бейжа (жінка легкої поведінки), Синяк, Стакан.

Подвійну характеристику має прізвисько цієї групи: Писанка (гарна; товстенька).

2. Прізвиська, мотивовані особливостями мовлення носіїв

Ще одним мотивом номінації можуть слугувати особливості мовлення денотатів. У вибраних нами для дослідження населених пунктах ця група прізвиськ не досить чисельною. Причиною виникнення цих назв є:

- часто повторювані вислови, окремі слова: Гарний (часто вживав слово «гарно»), Добродій (при вітанні чи звертанні говорить: «Пане добродію!»), Льотчик (часто вітається: «Привіт льотчикам!»), Поросьонок (у своєму мовленні використовує російські слова, серед них найчастіше слово «поросьонок»), Прошувас (часто говорить «прошу вас»);

- перекручені слова або вирази (регулярні явища): Кобася (саме так чоловік вимовляє слово «ковбаса»), Льолік (у дитинстві на сорочку казав «льоля»), Генерал (після армії любив розповідати цікаві історії про генералів);

- вимовлені слова у якісь нетиповій ситуації: Бабачок (якось на бачок (бак) сказав «бабачок»), Петушок (так назвав півня), Гойра (у школі якось співав пісню «Гойра...»).

Прізвиськами цієї групи стають слова, що не є типові для регіону.

Особливості вимови, мовної поведінки послужили мотивом виникнення прізвиськ: Ляпа (любить багато говорити, «ляпати, що попало»),

Муля (нечітко, з особливою інтонацією вимовляє слова, «муляє»), Шуфляда (жінка любить багато говорити).

Номінація, що стосується назви денотата, але іменувала його інша особа, стала мотивом прізвиська Пуць (у дитинстві так називала його мама).

3. Оказіональні прізвиська

Ця група неофіційних найменувань формується на основі конкретного випадку чи події, що сталася з носієм прізвиська. Такі номінації можна розглядати як своєрідні «слова-оповідання» або «слова-тексти», оскільки за кожною з них стоїть окрема історія. Кожне з таких прізвиस्क потребує детального опису ситуації, у якій воно виникло, адже саме контекст є ключем до його розуміння.

Прізвиська, мотивовані певним вчинком чи випадковою дією денотата, утворюються за принципом епізодичності. На екстралінгвістичному рівні вони вирізняються ознаками разовості дії, випадковості та нестандартності конкретної ситуації. На лінгвістичному рівні їхня специфіка полягає у прихованій обставинній семантиці, що відповідає прислівниковим значенням на кшталт «якось», «раптом», «одного разу». Саме ця «невиражена обставинність» є характерною рисою епізодичних прізвиस्क і відрізняє їх від інших типів неофіційних антропонімів [1, с. 15].

Випадки з життя денотатів, певні ситуації, у які вони потрапляли, відображені в прізвиських, що передають нетиповість поведінки, дуже особливі випадки, які сталися з денотатами, тому й запам'яталися в мікроколективі: Бак (упав у бак з водою), Дим (спалив скирту), Ксьондз (купив у священника машину), Кукушка (залишила дитину на виховання батькам), Господиня (варила варення з усього, що росло на городі).

Серед усіх назв цієї групи значна кількість передає ситуації, які трапилися з найменованим у дитинстві, молодості: Бичок (у дитинстві збирав недопалки).

До цієї групи належить прізвисько Канада (мав родичів у Канаді і отримувач звідти посилки).

Назви передають або ситуативні випадки з життя денотатів, які дуже заприміtilись навколишнім, бо були нетиповими для колективу, або ж вчинки, які характеризують особу постійно, але є дуже дивними для краян.

4. Прізвиська, мотиви яких відтворюють реальний стан речей

Ця група містить найменування, мотивом яких є справжній стан речей, а саме: соціальний чи економічний стан людей, місце їх проживання, звання, професія тощо.

Частина назв цієї групи, що номінують особу за професією, утворені шляхом прямої, безпосередньої номінації: Вчителька, Дек (був дяком у церкві), Музіка (грав на весіллях), Таксіст (працював таксистом), Тракторист (працює трактористом), Музикант, Голова, Пожарник, Мент, Майор, Ланкова, Завклуба, Ляпотрік (пор. перекручене електрик), Завхоз, Заготовщик, Майстер, Бізнесмен, Дохторка, Ветлікар, Гробар, Ксьондз, Дечиха, Кухарка, Секретарка. Проте є прізвиська, що вказують на професію опосередковано, наприклад шляхом суміжної асоціації: Беркут (служив у міліції), Комісар (працює міліціонером), Нарколог (працює в лікарні медбратом), Баян (грав на баяні в музичній групі), Полковник (військовий), Бензовоз (розвозить пальне), Моль (вчитель фізики), Довбуш (лісоруб), Лямпочка (електрик), Акумулятор (ремонтуює машини), Комбайна (працює на комбайні), Водовоз (розвозив воду), Касір (збирає в церкві гроші). До цієї групи відносимо також деякі прізвиська онімного походження. Вони вказують на те, що денотат працює, як певна особа, персонаж або діяч: Макаренко (працює вчителем), Шумахер (водій).

За певними асоціаціями з предметами праці виникли прізвиська: Баняк (працює поваром), Булка (працює продавцем хліба), Кадрик (працює фотографом), Кантар (працює продавцем, пор. кантар – «ручна важільна або пружинна вага» [38, IV, с. 89]), Сівалка (працює хліборобом, пор. сіяти) та

ін. Місце праці денотата є мотивантом прізвиська Пошта (працює в поштовому відділенні).

Від назви діяльності утворені іменування: Руля (працює таксистом, пор. рулювати), Стригун (працює перукарем, пор. стригти).

На хобі денотатів вказують назви: Підзель (любить малювати, пор. Пінзель), Футболіста (любить футбол); Шева (пор. футболіст Шева <Шевченко), Щупачок (любить ловити рибу), Скрипочка (грає на скрипці), Ямаха (музика). Особливі види занять денотатів ілюструють прізвиська: Бізнес (любить купувати і перепродавати), Віндовс (налаштовує комп'ютери), Дячок (співає в церкві), Печкін (будував печі).

Специфічний спосіб життя чи діяльності передано назвою Марія Михайлівна (чоловік виконує усю домашню жіночу роботу, особливо гарно вишиває і любить вирощувати квіти).

Ситуативну діяльність передають назви: Буруля (грав роль Борулі у виставі І.Карпенка-Карого «Сто тисяч»), Петро Кінська Смерть (був фірманом, дуже бив коней).

Служба в армії відображена у прізвиську: Боцман, Матрос (служив у морфлоті), Артільерія (служив артилеристом), Лютчик (служив у повітряних військах), Підводник (служив у підводних військах).

До цієї групи назв належать також етніміми. Етніміми – це терміни для позначення будь-якого етносу або етнічної спільності: роду, племені, племінного союзу, народу чи нації. Носії, національні риси яких яскраво виражені, отримують прізвиська, що повідомляють про цю їх ознаку: Китаєць (азіат). Етнічні назви, що відображають походження денотата, стали причиною виникнення прізвиस्क: Бойко, Жид, Лемко, Гуцул, Гуцулка, Східняк, Пшек (пор. поляк), Москаль, Італьяно. Такі прізвиська традиційні майже для кожного антропонімікону.

До цих антропонімів можна зарахувати прізвиська, мотивовані назвою населеного пункту за місцем походження денотатів: Броди, Гайовецька,

Лосятин, Озернянка. Назва села чи міста може існувати як трансонімізоване прізвисько, або ж, для більшої конспірації, утворюють прізвисько, мотивоване неофіційним катойконімом. Загалом усі носії з цих населених пунктів родом: Китаєц (пор. Китайці – жителі села, у якому є велика кількість багатодітних родин (с. Ренів Зборівського р-ну)), Кишай (пор. Кишаї – жителі села, у якому є велика кількість багатодітних родин (пор. кишити) (с. Ренів Зборівського р-ну)), Грибник (пор. Грибники – часто збирають гриби (с. Чорний Ліс Збаразького р-ну)).

Розміщення будинку, розміщення його по відношенню до усього населеного пункту, мікрорайон – передані у мотивах прізвиस्क: Заєць (жив за селом), Центральний (живе в Центрі <назва частини села), Підлісник (живе під лісом), Потічка (живе за потоком).

Особливості подвір'я і будівлі відображені у прізвиських: Каштан (на подвір'ї росте каштан), Зелена хата (живе у зеленій хаті), Криничка (біля подвір'я була криничка, де подорожні мали змогу напиться води, вона була не обгороджена).

Тимчасове перебування денотата або його родичів у певних місцях послужило мотивом виникнення прізвиська: Сеньйор (їздив в Італію), Італія (мати працює в Італії), Мадрид (батьки працюють в Іспанії), Пшек (працював в Польщі).

Неофіційні етноніми та катойконіми мотивують прізвиська: Помідорко (походить із Заліщицького району, жителі якого вирощують помідори), Гуцулка (з Бережанщини).

Прізвиська, мотивовані економічним і соціальним становищем, теж, здебільшого, мають прозорі мотиви. Наприклад, людей зі статками називають Богач, Мільйонер, Бізнесмен, Господар, бідну особу – Босяк.

У неофіційному антропоніміконі досліджуваних сіл виявлено народнорозмовні назви, мотивовані сімейним положенням денотата, особливістю сімейних стосунків: Брат (виховувався в братовій сім'ї), Зять

(живе в приймах). Для осіб, що мають багато племінників або похресників, багато онуків, зафіксовано прізвиська: Дідо (молодий, але має багато онуків), Кум; для неодружених осіб – Дед; для сиріт – Сирота.

До цієї групи із застереженням відносимо оніми, мотивовані наявністю якихось атрибутів у денотатів: Орлятко (мала у дитинстві велосипед «Орлятко»), Десна (мав велосипед «Десна»), Шкода (мав машину цієї марки), Панасонік (мав магнітофон «Panasonic») або специфічних істот, найчастіше тварин: Діна (мала собаку Діна), Муха (кличка кота).

5. Прізвиська, мотивовані кількома ознаками денотата

У процесі номінації трапляються випадки, коли прізвисько містить у собі кілька характеристик. Це відбувається тоді, коли носій має одночасно дві або більше яскраво виражені ознаки. У досліджуваних нами антропоніміконах такий вид прізвиськ не є поширений. Назва передає зовнішню ознаку та ознаку за особовим ім'ям носія: Помідора (повний, червоний), Вогник (руда і дуже енергійна).

6. Прізвиська з невідомими мотивами номінації

У зібраному матеріалі зафіксовано також групу прізвиськ, мотиви появи яких інформатори не змогли пояснити. Ймовірно, їхня мотивація була пов'язана з певною ситуацією чи епізодом, що з часом стерся з колективної пам'яті, або ж опитані респонденти просто не володіли відповідною інформацією. Попри це, сама назва виявилася достатньо виразною чи цікавою, щоб закріпитися за носієм і зберегти свою актуальність до сьогодення: Патося, Вальо, Рисяк, Курпиків, Фунцьо, Русік, Чняк. У назвах зафіксована втрата мотивації оніма, а лексична база основи також не з'ясована.

До цієї групи відносимо також прізвисько **Доця**, мотив виникнення якого респонденти не змогли пояснити, однак сама назва має прозору лексичну основу – родичка, донька. Причини появи такого найменування можуть бути лише припущені: воно могло постати на ґрунті родинних

стосунків, певної ситуації, мовленнєвих особливостей, зовнішніх рис чи рис характеру носія. Утім, незалежно від первісного мотиву, який залишився поза пам'яттю сучасних мовців, назва закріпилася в мовній практиці спільноти та продовжує функціонувати як усталений елемент неофіційної антропонімії.

7. Прізвиська, мотивовані особовими іменами та прізвищами

З метою розрізнення денотатів з однаковими особовими іменами мешканці досліджуваних населених пунктів придумують різні варіанти імен, щоб комуніканти добре знали, про кого саме йде мова. Ми зафіксували такі назви, утворені від особових імен денотатів:

а) без зміни повні особові імена у функції прізвиська. Таку функцію можуть виконувати тільки рідкісні імена, що трапляються в антропоніміконі спільноти один раз: Зоряна, Кирило, Клавдія, Артур;

б) діалектна / сленгова / іншомовна форма імені, утворена різними способами: Вальдемар, Владіс (Володимир), Ладик (Владик), Руля, Солома (Соломія), Антуан (Антон), Джон (Іван), Пітер, Кет (Катерина). Такі утворення вважаємо лексичними варіантами;

в) суфіксальні варіанти, утворені за допомогою форманта, який додається до повної основи імені: Іванчик (Іван + -чик), Ігорцьо (Ігор+ -цьо), Марійця (Марі-йц-я), Ігорко (Ігор+ -ко), Оксанка, Марійка, Богданка, Василько, Штефанко та ін. або до усіченої чи уже усічено-суфіксальної: Дорко ([Тео]дор+ -ко), Колюсик ([Ми]кол[а]+ -усик), Любаша (Люб[ов]+ -аша), Місюлик (Михайло→ Ми[хайло]+с' – Місь[ко]+ -улик), Йосько (Йос[ип] + -'ко), Руслік (Русл[ан]+ -ік), Стаська ([Ана]стас[ія] + -ька), Тимко (Тим[офій]+ко), Славко, Миросько та ін.;

г) усічені варіанти, утворені за допомогою «усічення» частини основи, яка може самостійно існувати: Руля (Ру[с]ла[н]), Муся (М[ар]уся); у варіанті Люнка ([Оль[га] + -унка – [О]люнка) усічення (афери) зазнала суфіксальна форма імені, утворена попереднім усіченням;

г) усічено-суфіксальні варіанти: Місьо (Михайло→ Ми[хайло]+с'о);

д) вживання здрібнілої розмовної форми імені, утвореної шляхом римування: Карасик (Тарас+-ик). Тут варіант утворено шляхом фонетичної асоціації.

Ми дослідили прізвиська цієї групи, утворені від прізвища іменованого: назви типу Романюкова ← прізвище Романюк, Рублиха ← прізвище Рубель не відносимо до індивідуальних прізвиськ, зважаючи на те, що такі форми прізвища є варіантами сімейно-родових іменувань у відношенні до окремих членів родини, зокрема жінок. Вони є андронімами – найменування жінки за чоловіком. Найменування жінки за чоловіком є найбільш поширеним видом у розмові про третю особу. Утворені вони переважно за допомогою таких формантів, як: -их(а), -к(а), -ов(а), - ул'(а), - ан'(а), -ичк(а), -янк(а), -овк(а), -ишк(а), -ин(а).

Відпрізвищевими вважаємо індивідуальні прізвиська, утворені:

а) шляхом усічення: Назар < Назарко, Маляр < Малярчук; Вдова < Вдовенко; Вербa < Вербо́вецький; Кшана < Кшановський; Вільгуш < Вільгушинський; Коза < Козіцький; Дибa < Дибенко; Гара < Гаврилів, Тьома < Тимчук; Паньо < Панчук та ін. Частина з них є чистими усіченнями, які формально не виступають ні окремими лексемами, ні, на нашу думку, прізвищами: Кшана < Кшановський, проте більшість з них за усічення зазнали скорочення до функціональних лексем: Коза < Козіцький та ін., тому вважаємо, що усічення відбулося не без врахування звукової асоціації чи лексичної асоціації до твірних основ того ж самого прізвища (скоротилися до тих дериватів, які є їх етимонами): Долина < Долиняк, Ворона < Воронюк. Вважаємо, що у цьому процесі найменувачі не замислювалися до якої форми усікають те чи інше прізвище, а, власне, скорочували задля зручності у комунікації чи задля інших потреб, які задовільняють прізвиська;

б) додавання суфіксів: Крисюк < Крися, Сусідик < Сусід, Медведик < Медвідь, Баранишин < Баран. До того ж, суфікси використовують або такі,

які беруть участь в утворенні апелятивів, або ж власне прізвищеві форманти. Так само утворення таких прізвиськ не позбавлене асоціативного компонента;

в) лексичних асоціацій: Кріль < Заєць, Пастух<Вівчар, Кукушка <Зазуляк, Ковалик<Кузнец, Сосна <Береза;

г) звукових асоціацій: Карандаш < Кардаш, Шарік <Шарун, Беля <Лелів, Валянок <Валянський, Грек <Гергет, Цуцик <Уцик, Мелендей<Менделевич, Чорна <Черненко;

Ці асоціації часто не мають лінгвістичного пояснення, а відповідають суб'єктивним чи ситуативним явищам: Грек (Гергет). Натомість у прізвиську Сосна (Береза) чітко спостерігається асоціація за суміжністю понять.

Результати дослідження мотивів номінації індивідуальних прізвиськ Залозеччини подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Класифікація індивідуальних прізвиськ за мотивами номінації

Мотив номінації	Кількість іменувань	%
Прізвиська, мотивовані ознаками носіїв:	142	45
- зовнішніми ознаками:	87	28
- внутрішніми ознаками, вдачею, поведінкою, звичками	55	17
Прізвиська, мотивовані особливостями мовлення носіїв	21	7
Оказіональні прізвиська	18	6
Прізвиська, мотиви яких відтворюють реальний стан речей:	69	22
- діяльність, професія, рід заняття	43	14
- етнічне походження	13	4
- соціальне становище	8	2,6

- статус у колективі	5	1,4
Прізвиська, мотивовані кількома ознаками денотата	2	1
Прізвиська з нез'ясованими мотивами номінації	7	2,2
Прізвиська, мотивовані особовими іменами та прізвищами денотатів:	56	18
– особовим ім'ям носія	33	10,6
– прізвищем носія	23	7,4
Усього	312	100

Проведений аналіз мотивів індивідуальних прізвиськ жителів Залозецької ОТГ засвідчує, що найчастіше підставою для неофіційної номінації стають характерні особливості особи: зовнішні риси (28%) та внутрішні якості (17%), які загалом становлять 45%. Значну частку мотивів становить також реальний стан речей (22%), серед яких домінують назви за професією. Творення таких найменувань не потребує глибоких знань про денотата: вони виникають як результат поверхневого спостереження чи короткочасного контакту з особою.

Серед інших поширених мотивів – офіційні антропоніми, переважно ім'я або прізвище носія (18%), що пояснюється відкритістю та доступністю цієї ознаки для всіх членів мовної спільноти. Досить важливим чинником формування прізвиськ є також мовленнєві особливості індивіда.

Набагато рідше неофіційні назви постають на основі мотивів, для розуміння яких потрібна детальна інформація про особу – її соціальний статус, походження, родинні зв'язки тощо. Такі прізвиська з'являються завдяки нетиповим для мікросоціуму ознакам, які виокремлюють носія з-поміж інших. У випадках, коли денотат не має жодної яскраво вираженої прикмети, найменування може бути пов'язане з певною життєвою ситуацією, окремими подіями або особливостями членів його родини.

Отже, встановлено, що домінантними мотивами формування індивідуальних прізвиськ на Залозеччині є ті, що забезпечують високу інформативність і максимально ефективно виконують ідентифікаційну функцію: насамперед зовнішні чи внутрішні характеристики денотата та реальні, соціально зумовлені ознаки особи (професія, діяльність, офіційні антропоніми).

2.2. Лексико-семантична класифікація

У мові не існує спеціально створених слів, призначених виключно для ролі прізвиськ. Будь-яка мовна одиниця – слово, словосполучення чи навіть ціле речення – за певних умов може виконувати функцію неофіційного найменування. Серед прізвиськ спостерігаємо значну кількість незвичних, експресивних, інколи okazіональних одиниць, що відзначаються семантичною та структурною нестандартністю. Дослідники наголошують, що саме завдяки свободі від мовних норм, можливості відходити від усталених моделей прізвиська й зберігають життєздатність у мовленні, адже дозволяють максимально яскраво та нетривіально виразити ставлення до особи [54, с. 45].

Лексичною основою прізвиськ можуть слугувати різні класи мовних одиниць – як власні, так і загальні назви, що зумовлює значне різноманіття типів, форм та семантичних моделей неофіційних антропонімів.

У нашому дослідженні ми, услід за І. Сухомлином [42, с. 36–40] та О. Михальчук [26], поділяємо індивідуальні прізвиська на відонімні та відапелятивні, які у свою чергу поділяються ще на підгрупи.

І. Відонімні прізвиська мотивовані особовими назвами –іменами, прізвищами чи прізвиськами та іншими група власних назв. У селах Залозеччини ми виявили 151 таке неофіційне найменування. Розглянемо їх детальніше.

Прізвиська, утворені від прізвища носія. Відпрізвищеві прізвиська є особливим типом назв, оскільки, утворюючись від онімів, зазнають не просто онімізації, а повторної онімізації, яка в лінгвістиці номінується терміном трансонімізація. Особливість прізвиськ цієї групи і в тому, що в процесі історичного розвитку прізвища часто утворювались від прізвиськ, а в сучасному антропоніміконі спостерігаємо абсолютно протилежний процес.

Такі назви утворені шляхом асоціації, усічення до відомої лексеми, або обома способами одночасно, а іноді й шляхом додавання формантів: «усічення» + суфіксація: Мелендей (Меленде[вич]+й), Гара [Га[в]р[илів]+-а], Гріша [Гри[ни]ш[ин]+-а].

У групі виявлено прізвиська, утворені від прізвищ не морфологічним способом творення, а асоціативним звуковим чи лексичним перенесенням назви – за асоціацією: Беля (Лелів), Диба (Дибенко) (див. 2.1.).

Прізвиська, утворені від особового імені денотата. Поява таких найменувань зумовлена відсутністю інших очевидних мотивантів або ж специфікою антропонімікону певної спільноти, де офіційне ім'я чи його варіант не забезпечують достатньої розрізнявальної здатності. Якщо розглядати це явище глибше, його причиною є обмеженість та стандартизованість українського іменника, що спричиняє активне творення додаткових варіантів імен у живому мовленні. Жителі населених пунктів продукують різноманітні формальні та семантичні модифікації особових імен, аби диференціювати однойменних осіб та точно окреслити референта.

У науковій літературі такі одиниці не завжди кваліфікують як прізвиська. Статус прізвиська вони отримують лише тоді, коли виникають унаслідок конкретної життєвої ситуації та набувають емоційно-експресивного забарвлення, що свідчить про їхню додаткову характеристичну функцію.

Нетиповість імені для антропонімікону спричинила виникнення прізвиськ у повній формі особової назви: Кирило, Зоряна, Клавдія.

Діалектна розмовна форма імені або чужомовні його варіанти сприяли утворенню назв Вальдемар, Владіс (Володимир), Кет (Катерина), Ладик (Владик).

Прізвиська, похідні від особових імен, утворені морфологічним способом шляхом:

- суфіксації (формант що додається до основи імені): Іванчик (Іван + -чик), Ігорцьо (Ігор+ -цьо), Марійця (Марі-йц-я). Якщо такий варіант несе у собі ще й іронічну чи гіперболічну семантику, воно одразу стає прізвиськом. Ще однією причиною переходу зменшено-пестливої назви в прізвисько є той випадок, коли в населеному пункті чи у невеликому колективі є кілька носіїв з однаковим іменем, тоді вони служать способом індивідуальної диференціації;

- усічення основи: Муся (М[ар]уся), Руля (Ру[с]ла[н]). Останнє є молодіжним сленговим варіантом;

- усічення і суфіксації: Дорко ([Тео]дор+ -ко), Йосько (Йос[ип] + -ько), Колюсик ([Ми]кол[а]+ -усик), Любаша (Любо[в]+ -аша), Руслік (Русл[ан]+ -ік), Стаська ([Ана]стас[ія] + -ька).

Аж до втрати зв'язку із мотивантом деформовані імена, зв'язок з яким ми змогли пояснити через коментар респондентів: Люнка ([О]люнка - Ольга), Місюлик (Михайло—>Місь[ко]+ -улик). Такі форми є типовими для дитячої вимови або функціонують як внутрішньосімейні варіанти іменувань. Їхня поява зумовлена прагненням до спрощення артикуляції та створення особливої емоційної атмосфери – затишку, близькості й прихильності між членами родини. Разом із тим подібні номінації не завжди сприймаються позитивно: іноді їхні носії відчують дискомфорт або навіть сором, побоюючись поширення таких «домашніх» назв за межі родинного кола та закріплення їх як ширшого прізвиська у спільноті.

Прізвиська, в основах яких прізвища чи імена відомих осіб, літературних і казкових героїв, кіногероїв. Виникнення прізвиськ часто відбувається внаслідок асоціативних зв'язків, проведених між характеристикою денотата та рисами відомих осіб, персонажів чи героїв.

Такі найменування походять від:

- назв героїв мультфільмів та казок: Карлсон, Пеппі (пор. «Пеппі Довга Панчоха»), Печкін, Пікачу;

- назв героїв кінофільмів: літературних персонажів: Бейжа (героїня фільму «Дона Бейжа»), Пушкарьова, Кіса (схожий на одного з головних героїв фільму «Дванадцять стільців»), Довбуш, Шерлок Холмс (схожий на головного героя однойменного детектива), Шаріков, Мейсон (пор. персонаж серіалу «Санта Барбара»);

- спортсменів: Шева (пор. футболіст Шева <Шевченко), Шумахер, Кличко, Зідан, Конопля (пор. Коноплянко), Блохін;

- відомих осіб (політиків, педагогів): Макаренко, Стефанчук, Кравчук (пор. Леонід Кравчук), Шопен, Страдіварі, Підзель (любить малювати, пор. Пінзель).

Прізвиська, утворені від топонімів чи етнонімів

Топоніми – клас власних назв, який часто виступає в основах неофіційних іменувань, незважаючи на різноманітні мотиви, які спричинилися до утворення таких назв. Серед них:

- назви країн: Італія;
- офіційні назви населених пунктів – ойконіми: Мадрид, Броди, Лосятин, а також назви жителів населених пунктів, похідні від топонімів: Гайовецька, Озернянка;

Малочисельною є група прізвиськ, що охоплюють неофіційні найменування, в основах яких етноніми. Серед них:

- офіційні назви народностей: Китаєць, Американець, Белорус;

– етнічні назви (офіційні та неофіційні): Гуцулка, Бойко, Жид, Лемко, Циган, Пшек.

Прізвиська, утворені від інших онімів

У цій групі виявились прізвиська, утворені від імен, які не мають стосунку до носіїв (не є їх офіційними антропонімами): Гоша (несерйозний чоловік), Марія Михайлівна (чоловік виконує усю домашню жіночу роботу, особливо гарно вишиває і любить вирощувати квіти), Мошко (схожий на жида – героя вертепної драми), Семен (у школі співав пісню «Ой ти гарний, Семене...»).

Назви власних найменувань фірм, марок і т.ін. зафіксовані в онімах: Віндовс (налаштовує комп'ютери), Орлятко (мала у дитинстві велосипед «Орлятко»), Десна (мав велосипед «Десна»), Шкода (мав машину цієї марки), Панасонік (мав магнітофон «Panasonic»), Ямаха.

За кличками домашніх улюбленців номіновано їх господарів: Муха (за кличкою кота), Діна (за кличкою собаки).

Виявлено найменування, в основі яких колективно-територіальні прізвиська: Кишай (пор. Кишаї – жителі с. Ренів), Грибник (пор. Грибники – жителі с. Чорний Ліс).

II. Відапелятивні прізвиська

Відапелятивні прізвиська, зафіксовані в досліджуваних нами населених пунктах, репрезентуються як особовими, так і неособовими найменуваннями. Серед неофіційних назв, у мотиваційній основі яких лежить апелятивна лексика, можемо виокремити кілька тематичних груп. Саме ці групи дають змогу найточніше ідентифікувати особу та охарактеризувати її. До них належать прізвиська, утворені від: назв професій та видів занять; назв фауни; назв флори; апелятивів на позначення частин тіла; назв страв; лексики на позначення етнічної належності; назв, що характеризують внутрішні особливості чи риси характеру людини.

Найчисленнішу групу становлять прізвиська, які мають в основі апелятиви, що вказують на професію та рід занять, звання. Тут можна виділити найменування з прямою номінацією, при якій створення назв відбувається шляхом прямого відображення особливостей і зберігається в усіх видах вживання слова: Академік, Боцман (служив у морфлоті), Вчителька, Заготовщик, Генерал (після армії любив розповідати цікаві історії про генералів), Дячок (співає в церкві), Комісар (працює міліціонером), Ксьондз, Лютчик, Музикант, Нарколог (працює в лікарні медбратом), Полковник, Таксист (працював таксистом), Тракторист (працює трактористом), Тренер (любить ходити в спортивному одязі), Футболіста (любить футбол).

Велику групу становлять прізвиська на позначення назв фауни. Сюди належать:

- назви комах, які шляхом перенесення ознак окреслюють людину за великим спектром особливих зовнішніх рис: Блоха, Джміль, Метелик;
- назви свійських та диких тварин: Білочка, Бізон, Баран, Ведмідь, Засць, Заяць, Киця, Пінгвін, Поросьонок, Шкапа, Цуцик;
- назви птахів: Журавель, Кукушка, Петушок;
- назви риб: Карасик, Щупачок.

В одному прізвиську відображена назви частини тіла: Мозоль (має на руках мозолі).

З найменувань на позначення флори в ролі прізвиськ найчастіше вживаються:

- назви овочів: Барачок, Гарбуз, Кабачок, Кавун, Помідор;
- назви дерев: Каштан, Сосна, Верба.

Одне прізвисько вказує загалом на назву рослини, без конкретизації роду: Квіточка.

Менш чисельною є група прізвиськ, що мають в основі апелятиви – назви страв та продуктів харчування: Банан, Батон, Пельмень, Піца, Шпрот;

назви предметів побуту: Бак, Баняк, Джипа (пор. джип), Кантар, Макогон, Писанка, Циркуль, Шуфляда, Драбина, Скрепка, Дишло; предметів одягу: Валянок (Валянський), Панчоха, Папаха, Фартушок; явищ природи: Дим, Вогник.

Виявлено прізвиська, в основах яких назва за місцем проживання: Підлісник, Потічка (живе за потоком) та ін.

Досить чисельною є група назва осіб за різними ознаками:

- за родинним відношенням: Брат, Дед, Зять, Кум, Сирота, Цьоця;
- рисами характеру: Замрійко, Нервус, Скнара;
- соціальним положенням: Баронесса, Богач, Королева, Мільйонер;
- віком: Малиш, Дед;
- діяльністю: Дрибко (робить малі кроки, пор. дріботіти), Загортайко, Погорілець.

Ще однією тематичною групою лексики, що зафіксована в основах прізвиськ досліджуваного антропонімікону, є назви властивостей, ознак за кольором: Білий, Синий, Чорна; розміром: Довгий, Дрібненька; іншими ознаками: Босий, Горбата, Дикий, Лабатий, Смішний, Шкіряний.

У групі відапелятивних назв усього 141 прізвисько, що становить 45,2% від усіх назв.

Серед неофіційних назв, а конкретно індивідуальних прізвиськ, значна кількість слів, що належать до загальноновживаної лексики, яку знає кожен носій мови: Заєць, Вчителька, Смішний; діалектної лексики – слів, що вживаються в певних місцевостях і мають відповідники у літературній мові: Цьоця; застарілих: Кантар; іншомовних слів: Ксьондз, Кукушка, Малиш.

В основах прізвиськ зафіксовано okazіональну лексику: Патося, Вальо, Рисяк, Курпиків, Фунцьо, Русік, Чняк; слова-терміни, професійну лексику: Циркуль, Кантар; жаргонну лексику: Бичок (пор. жар. бичок – недопалок), Дед (пор. дед – досвідчена особа); звуконаслідувальні слова: Бац, Упс.

У антропоніміконі виявлено прізвиська, утворені від слів із зменшено-пестливим значенням: Карасик, Дрібненька.

Лексико-семантичну характеристику індивідуальних прізвиськ представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Лексико-семантична характеристика індивідуальних прізвиськ

Група прізвиськ	Кількість Найменувань	%
Відонімні прізвиська	169	54,2
Відантропонімні прізвиська, в основах яких прізвище чи особове ім'я носія	55	17,7
прізвище чи ім'я відомої особи, літературного чи казкового персонажа	53	17,0
топоніми	6	1,9
етноніми	9	2,8
інші групи онімної лексики	46	14,8
Відапелятивні прізвиська, в основах яких:	123	39,4
назви професії та роду занять	29	9,3
назви фауни	20	6,4
назви флори	16	5,2
назви страв	7	2,2
терміни	2	0,6
назви предметів	29	9,3
назви місцевості	2	0,6
назви ознак	18	5,8
Оказіональна лексика	20	6,4
Всього	312	100

Як бачимо, відонімні прізвиська є більш поширеними у неофіційній номінації, аніж відапелятивні. Напевне, це пов'язано з тим, що ознака, яка послужила основою утворення прізвиська у вигляді антропоніма більш доступна для сприймача, ніж та, яка потребує умотивування більш глибокого. І це очевидно, адже саме індивідуальні найменування – це складний і унікальний світ, який займає значний ономастичний простір у мовленні індивідуума і широко побутує у вуличному середовищі комунікації. Найбільшу кількість прізвиськ за лексичною базою основ склали ті, які позначають назви професій та рід занять та назви предметів, що становить по 33% усіх індивідуальних відапелятивних прізвиськ. Найменшу кількість займають ті, які позначають слова-терміни.

2.3. Словотвірно-структурна класифікація

За типом основи всі слова мови поділяються на лексеми з непохідними та похідними основами. Непохідні основи містять лише корінь і не мають словотворчих афіксів; навпаки, від таких основ можуть утворюватися інші слова. Похідні основи включають корінь і принаймні один словотвірний афікс – префікс, суфікс або постфікс.

Морфологічний спосіб словотворення передбачає формування нових слів шляхом приєднання до твірної основи словотворчого афікса. Під словотворчим афіксом у лінгвістиці розуміють такий формант (префікс, суфікс чи постфікс), що додається до основи з метою створення нової лексеми.

Розрізняють такі основні способи словотворення: морфологічний (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний спосіб, префіксально-безафіксний, постфіксальний, безафіксний спосіб, основоскладання, аббревіація), морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний та лексико-синтаксичний способи.

Особливість прізвиськової номінації полягає в тому, що прізвиськами найчастіше стають уже наявні в мові лексеми. Тому майже усі назви утворені лексико-семантичним способом (або способом онімізації апелятивів). Навіть якщо назва має якісь форманти, то таке прізвисько може бути утворене від суфіксального апелятива: прізвисько Баранчик утворено від зменшено-пестливого апелятива баранчик, який, у свою чергу, утворився від апелятива баран.

Більшість індивідуальних прізвиськ творяться лексико-семантичним способом, що в ономастиці трактується як онімізація апелятива (перенесення готового апелятива у сферу власних назв і використання його у ролі оніма): чоловік за професією тракторист > прізвисько Тракторист. Навіть назви, які мають яскраво виражені словотвірні форманти, не можна кваліфікувати як суфіксальні, оскільки це спосіб творення твірного апелятива, а не власної назви: Дрібненька, Карасик тощо.

Про морфологічний спосіб словотворення можна говорити у випадку утворення прізвиська від прізвища та особового імені. У вибраних нами для дослідження населених пунктах найпоширенішим способом є усічено-суфіксальний – 52%: Дорко ([Тео]дор+-ко), Йосько (Йос[ип] + -ько); Гріша [Гри[ни]ш[ин]+-а], завдяки якому неофіційне найменування скорочується, що важливо для акту комунікації. Таким чином нова назва також набуває емоційного забарвлення. Актуальним залишається усічення частини назви: Мелендей (Меленде[вич]+ й), Муся (М[ар]уся) – 32%. Найменше виявлено прізвиськ, утворених способом суфіксації прізвища. Їх усього 16%: Іванчик (Іван + -чик), Гріша [Гри[ни]ш[ин]+-а] та ін.

Переважає більшість аналізованих лексем є непохідними: Кіса, Шафа, Бізон і т.п. Але трапляються похідні слова, утворених іншими способами, зокрема складання: Прошупана (прошу+пана).

Велика кількість неофіційних найменувань твориться морфолого-синтаксичним способом (творення слів, при якому нове слово утворюється

внаслідок переходу з однієї частини мови в іншу). У нашому випадку спостерігаємо перехід прикметників в іменники: Лабатий, Смішний, Синій, Шкіряний, Чорна.

За структурою більшість прізвищ є однолексемними назвами: Банан, Кукушка, Шкіряний, серед яких трапляються і складні слова: Прошупана. Вживаються у функції індивідуальних прізвищ і складені назви: а) ім'я + ім'я по батькові: Марія Михайлівна; б) сталі вирази: Колесо фортуни; в) поєднання імені з прізвищем-словосполученням прикладкового характеру: Даня з зеленої хати.

Розглянувши словотвірні особливості неофіційної антропонімії вибраних населених пунктів, ми дійшли висновку, що найчастіше прізвища утворюються лексико-семантичним способом, морфолого-синтаксичним та морфологічним. Лексико-синтаксичний спосіб представлений поодиноким.

2.4. Класифікація за емоційно-експресивним забарвленням

Прізвища як особливий різновид індивідуальних найменувань завжди містять певний смисловий імпульс, який формує уявлення про людину та вказує на оцінку, закладену мовцем. Те, яким буде це оцінювання – схвальним чи негативним, – визначається передусім походженням самої назви та тим, які емоції реалізує використана лексема. У процесі номінації добираються одиниці, здатні найточніше передати враження від зовнішності, поведінки, темпераменту чи мовних або інтелектуальних особливостей особи, тому більшість таких назв вирізняється яскраво вираженою емоційністю.

З погляду експресивної насиченості прізвища умовно розмежовують на дві великі групи – емоційно марковані (зі знаком «плюс» або «мінус») та нейтральні. Як зауважує Г. Аркушин, власне нейтральних найменувань дуже небагато; зазвичай вони мають описовий характер і стосуються окремих

фізичних ознак чи виду діяльності людини. Позитивно забарвлені назви також нечисленні: похвальний відтінок у прізвиськах – явище радше виняткове [36, с. 3].

Експресивність прізвиська формується за рахунок різних структурно-семантичних механізмів:

- внутрішньої образності,
- метафоричного переносу,
- стилістичного потенціалу словотворчих афіксів,
- характерної звукової будови, яка сама по собі може підсилювати емоційний ефект.

Загалом, метафоричність є своєрідним «носієм» емоційності, адже вона здатна відтворювати і зберігати її, переходячи до нового номінативного утворення.

Водночас прізвисько завжди є індикатором взаємин між тим, хто називає, і тим, кого називають. Саме тому реакція носія може коливатися в дуже широких межах – від приємного самоствердження чи гордості до роздратування, образи або повного заперечення такої назви.

Емоційно забарвлені назви

Серед емоційно-забарвлених назв нами виявлено такі, які мають позитивне забарвлення та оніми з негативним забарвленням. Зазначаємо, що такий поділ дуже умовний і не передбачає глибшого вивчення градації емоційності, оскільки навіть сама позитивна емоція може бути виражена різними почуттями (захоплення, гордість, приємність та ін.).

А) Позитивно забарвлені оніми. Сюди увійшли іменування, які несуть у собі позитивну характеристику. Ці антропоніми викликають у номінованого позитив і налаштовують на доброзичливе ставлення до співрозмовника. Вони наголошують на хороших якостях людини, її доброті, приємному характері та позитивних вчинках. Часто такі прізвиська подобаються самим носіям, вони гордяться ними. Трапляються випадки,

коли носій сам собі придумує певну неофіційну назву, яка йому до вподоби, і поширює серед жителів, щоби ті називали його саме так. До позитивно оцінних відносимо: Беркут, Боцман, Багач, Дек, Дячок, Квіточка, Фартовий, Комісар (працює міліціонером), Мільйонер, Полковник, Тренер (любить ходити в спортивному одязі), Футболіста (любить футбол), Шева (пор. футболіст Шева <Шевченко), Шумахер (працює водієм), Ямаха. Назви вказують на поважну професію (Дек, Полковник), на сильну владу (Беркут), вроду денотата (Квіточка), наявність цінних або дорогих речей (Ямаха), престижні зацікавлення (Футболіста), походження чи місце перебування (Мадрид) та ін.

Бувають ситуації, коли вживають члени спільноти тільки негативні за семантикою прізвиська і функціонують вони в публічному мовленні саме з метою висловити нехороше ставлення до найменованого. Таке вживання прізвиськ має місце при позначенні в спілкуванні осіб, яких не дуже люблять. Мета використання цих назв – підкреслити несприйняття його соціумом.

Б) Негативно забарвленні оніми. Спільнота завжди намагається підкреслити негативні риси, коли номінований заслуговує цього, з метою дошкулити, провчити. Трапляється, що людина має якісь нехарактерні особливості, але дуже порядна і хороша, тоді спільнота старається не нагадувати і не афішувати неприємного для носія назви.

Зазначений вид прізвиськ утворюється найчастіше через виділення конкретних рис у особи, якою вона виокремлюється, є нетиповою для всіх навколишніх, а тому часто є неприйнятною в спільноті. Здебільшого це вади, ситуативні назви, назви, що стосуються особливостей мовлення денотата: Бак (упав у бак з водою), Помідорка (має червоне обличчя), Горбата (має горб, порушення постави), Дим (спалив скирту), Дрибко (робить малі кроки, пор. дріботіти), Журавель (високо підносить ноги, як журавель), Лабатий (має великий розмір ноги), Мозоль (має на руках мозолі), Пірат (має шрами

на обличчі), Діна (жінку назвали за кличкою її собаки), Циркуль (має довгі худі ноги), Чебурашка (клаповухий / клаповуха) та ін.

Уживання таких найменувань визначається комунікативною культурою колективу та окремої людини.

Нейтральні назви

Це група конкретних іменувань, які відтворюють реальні факти, що не містить емоційно-експресивних нашарувань. Семантика самої лексеми у функції прізвиська може анулюватись. У випадку, якщо назва в момент виникнення була емоційно забарвленою, то це не означає, що такою вона буде завжди. Інколи носій за якийсь час перестає на негатив реагувати і прізвисько автоматично стає нейтральним.

Найяскравіше нейтральність прізвиськ представляють назви, що ідентифікують людину за професією чи родом занять: Вчителька, Музіка (грав на весіллях), Музикант, Таксіст (працював таксистом) та ін. Вони виконують лише функцію ідентифікації, указують на престиж професії.

Проаналізувавши неофіційну антропонімію Залозеччини за ступенем експресивності, ми дійшли висновку, що нейтральні прізвиська, які в основному характеризують денотата за сферою діяльності та професією, не несуть емоційного забарвлення і становлять 28,1%.

Емоційно забарвлені неофіційні найменування нараховують 71,9%, з яких позитивно забарвлені 13% назв цієї групи і негативно забарвлені – 87%.

Отже, з проведеного нами аналізу індивідуальних прізвиськ смт Заводське та с. Біла Чортківського району, можемо стверджувати, що за мотивами номінації найбільше прізвиськ мотивованих ознаками носіїв, бо саме вони є першочерговою, очевидною та найвиразнішою рисою для запам'ятовування жителями, а саме: за зовнішніми ознаками (28%) і

внутрішніми рисами (17%), а також ті, що відбивають реальний стан речей (професія, місце проживання, походження тощо) (22%).

За лексико-семантичною характеристикою індивідуальні прізвиська поділяються на відантропонімні (48,4%) та відапелятивні (45,2%). Найбільшу кількість прізвиськ за лексичною базою основ склали ті, які позначають кіногероїв, персонажів мультфільмів, відомих осіб (17%). Найменшу кількість займають ті, які позначають слова-терміни.

Більшість індивідуальних прізвиськ творяться лексико-семантичним (Булка, Бак) та морфолого-синтаксичним способами (Високовольтна, Босий) й морфологічним (Гончар – від Гончарук).

За ступенем експресивності виділяємо нейтральні прізвиська (28,1%) та емоційно забарвлені (71,9%), з яких позитивно забарвлені 13% від усіх емоційно-забарвлених і з негативним забарвленням – 87%. Нейтральні прізвиська в основному характеризують денотата за сферою діяльності та професією.

Щодо частиномовної належності, то найбільше виявлено іменників (92,2%), субстантивованих прикметників – всього 5%, різновидів поєднання частин мови у словосполученнях – 2,2%.

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

3.1. Аналіз програми з української мови

У шкільному курсі української мови ономастика не є предметом окремого вивчення чи обговорення. Однак власні назви становлять величезний пласт у лексичному складі і тому, хоч і принагідно, потребують належного розгляду й аналізу.

У програмі ЗЗСО ономастичний матеріал використовується під час опрацювання:

– розділу «Морфологія» (6 клас), зокрема теми «Власні та загальні іменники», якому дізнаються, що усі слова в мові поділяються на власні й загальні назви, дізнаються про можливі взаємопереходи між онімами та апелятивами (ім'я Роман і роман – літературний жанр тощо), між самими онімами– трансонімізація, коли оніми переходять з одного розряду власних назв до іншого (ім'я Софія і готель «Софія»). Під час вивчення теми «Вживання великої літери у власних назвах» (клички, назви населених пунктів, особові імена, прізвища, назви країн і народів). Під час вивчення теми «Відмінювання іменника» (особливості відмінювання іменників 2-ї відміни чол. роду у формі родового відмінка однини (закінчення -а, -я чи -у, -ю), де учні дізнаються, про флексії у назвах населених пунктів, у назвах річок, озер (гідроніми) та інших географічних об'єктів; а також особливості відмінювання прізвищ, зокрема жіночих на -о та приголосний звук; відмінювання множинних іменників; визначення роду іменників-іншомовних слів, зокрема власних географічних назв та незмінюваних аббревіатур; утворення чоловічих і жіночих імен по батькові; теми «Звертання» – творення форм кличного відмінка тощо;

– розділу «Фонетика» (5 клас) у межах тем: «Алфавіт», «Поділ на склади», «Наголос», «Будова слова» тощо.

Водночас ономастика як окрема галузь мовознавства відкриває інші, не менш важливі підходи до аналізу власних назв, які мають значення для глибшого мовного розуміння. Ономастичний матеріал учні опановують не лише під час уроків української мови, а й на заняттях з географії, історії та літератури. Це свідчить про міждисциплінарний характер ономастики, яка охоплює не тільки мовознавчий аспект. У шкільному курсі української літератури, вивчаючи творчість письменника, учні знайомляться із вторинними найменуваннями особи – псевдонімами, які становлять одну із груп неофіційної власнеіменної номінації.

Мовостиль письменника яскраво виражається не лише в ідейно-жанровому спрямуванні тексту, а й у доборі онімної лексики. Власні назви привертають увагу читача не лише на характерній прикметі певного героя, а й на ідеї, що якоюсь мірою виражається через зображення персонажів, об'єднує чи виокремлює їх. У мовотворчості письменника власна назва набуває конотативного забарвлення, яке максимально увиразнює його. Окрім антропонімів у творі існують і інші розряди власних назв (топоніми (власні географічні назви), астроніми (назви космічних об'єктів), теоніми (назви божеств), зооніми (клички тварин)).

Як бачимо, ономастика перебуває у тісному взаємозв'язку з цілою низкою дисциплін, які вивчаються в загальноосвітніх школах і які доповнюють навчання у ЗЗСО задля формування визначених компетентностей.

У зв'язку з реформуванням національної освітньої системи в Україні, посиленням ролі творчої особистості в суспільстві, актуалізується проблема змісту та якості навчання лінгвістичних умінь учнів 10-11 класів із поглибленим вивченням української мови.

Допрофесійна підготовка здійснюється різними типами загальноосвітніх навчальних закладів: одно- та багатoproфільними школами, середніми школами, ліцеями. Форми виконання – запровадження факультативів, поглиблене вивчення окремих предметів на диференційованій основі.

У старшій школі, де інтелектуальний фон та позитивна мотивація в навчальній діяльності значно вищі, ніж у відповідних класах середньої ланки, учитель має створити сприятливі умови для лінгвістичної самореалізації обдарованих дітей шляхом запровадження дослідницьких завдань, творчих вправ, мовних ігор, екскурсій тощо. На цьому рівні підготовки можна поглибити мовний матеріал, додавши таблиці, електронні посібники, інтернет-джерела, словники, довідкові роботи тощо. Оскільки найбільш здібні та обдаровані учні вивчають предмет інтенсивно, то зміст, структура та техніка уроків мають свої особливості: програмний матеріал ширший, тому його слід вивчати з високим рівнем навчальної, дослідницької, творчої, проєктної діяльності та самостійної роботи учнів.

Однією з передумов якісного викладання та ефективного навчання в старшій школі є систематичний виклад навчального матеріалу, його логічна структура; широке використання знань із суміжних предметів (міжпредметні зв'язки) та використання активних методів навчання.

Навчальний процес у профільній школі підпорядкований низці нормативно-правових актів, які регламентують старшу школу. Серед них – Конституція України, Закони «Про освіту» і «Про повну загальну середню освіту», чинні державні стандарти (зокрема й оновлений стандарт для профільної середньої освіти), а також Типові освітні програми для старших класів. Останні, актуалізовані для 10–12 класів, визначають академічне спрямування – згідно з наказом МОН. Ці документи визначають структуру, зміст, обсяг навантаження та рівень підготовки учнів.

Навчальний процес у профільній школі спирається на сукупність

методологічних засад, серед яких ключову роль відіграють компетентнісний, когнітивно-комунікативний, особистісно орієнтований і діяльнісний підходи. Ці підходи визначають напрям формування в учнів не лише знань, а й здатності застосовувати їх у реальних життєвих ситуаціях.

Освітня програма окреслює стратегічні вектори опанування української мови, що структуровані у чотири змістові напрями: мовний, мовленнєвий, соціокультурний та діяльнісний (стратегічний). В основу програми закладено низку дидактичних принципів: єдність навчання, розвитку й виховання; гуманізацію та демократизацію освітнього процесу; орієнтацію на особистісні потреби учня; комунікативність навчання; тісний взаємозв'язок мови як системи та навчання мови як діяльності; багатофункціональність української мови; практичну спрямованість усього мовного матеріалу, що є особливо важливим у контексті допрофесійної підготовки старшокласників.

Поглиблене вивчення української мови у 10–11 класах має на меті: удосконалення комунікативної компетентності та вміння добирати мовні засоби відповідно до ситуації спілкування; усвідомлене засвоєння мовної системи як підґрунтя формування орфоепічних, лексичних, граматичних, орфографічних і стилістичних умінь; залучення учнів через мову до духовних і культурних цінностей українського народу, формування цілісних світоглядних орієнтирів.

Українська мова посідає особливе місце серед навчальних дисциплін. Вона є одночасно предметом вивчення і засобом опанування інших галузей знань, тому потребує специфічної організації навчання, спрямованої на розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, читання, говоріння та письма. Змістові лінії програми, що формують комунікативну компетентність, водночас сприяють становленню національної ідентичності, моральному та естетичному вихованню школярів.

У старшій школі, де передбачене поглиблене вивчення предмета, особливу увагу приділено практичним умінням: мовним, мовленнєвим,

соціокультурним і діяльним, що разом становлять основу комунікативної компетентності. На відміну від багатьох інших предметів, де комунікативність є лише допоміжним інструментом, у мовних дисциплінах вона виступає як мета й результат навчання, формуючи здатність учнів орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування.

Сучасна програма також враховує соціальний статус української мови, її комунікативні функції та інтегративний характер, що дозволяє їй виконувати водночас навчальні, розвивальні й виховні завдання. Важливою є й орієнтація на формування в учнів умінь самостійної роботи, самонавчання та саморозвитку, що відповідає вимогам Нової української школи.

Структурно програма охоплює пояснювальну частину, основний зміст та критерії оцінювання навчальних досягнень. Матеріал основного розділу систематизовано відповідно до курсів української мови для 10–11 класів із зазначенням обов’язкових результатів навчання. Кожна змістова лінія подана у вигляді таблиці, де окреслено: навчальний матеріал, державні вимоги до рівня підготовки учнів та орієнтовний розподіл годин, необхідних для вивчення конкретної теми.

Навчальний процес у старшій школі має сприяти не лише засвоєнню знань та формуванню практичних умінь, а й розвитку комунікативної компетентності, здібностей до самореалізації, а також набуттю досвіду ефективного управління власним життям через мову та соціальну взаємодію.

Основна мета уроків української мови в профільній старшій школі полягає у становленні цілісної мовної особистості учня. Йдеться про те, що випускник має володіти широким спектром компетентностей: мовною, мовленнєвою, предметною, прагматичною, комунікативною, етнокультурологічною, соціокультурною.

Одним із ключових напрямів виступає узагальнення та систематизація мовних знань, здобутих у базовій школі, з урахуванням їх практичної та комунікативної цінності.

Підсилення результативності навчання можна досягти через систематичне використання дидактичних ігор та ігрових методичних прийомів, що активізують інтелект, стимулюють творче мислення й мотивують учнів до самостійного пошуку та опрацювання інформації [34].

10–11 класи є поглиблено-спеціалізованим етапом, під час якого основна увага зосереджується на підвищенні культури мовлення, збагаченні комунікативного досвіду, удосконаленні орфографічних і пунктуаційних навичок [24, с. 352].

У старшій школі недоцільно повторювати матеріал, уже засвоєний у середній ланці. Тому значно продуктивнішими є завдання, коли учень виступає не пасивним виконавцем, а співучасником навчального процесу.

Особливо важливо навчити старшокласників швидко і самостійно знаходити потрібну інформацію й уміти застосовувати її. Профільна школа працює над втіленням прикладного аспекту навчання.

Отже, профільна філологічна освіта охоплює не лише поглиблене оволодіння базовими дисциплінами мовно-літературного циклу, але й систематичне засвоєння спеціальних і факультативних курсів, що розширюють філологічний світогляд старшокласників.

Ономастика, що досліджує природу та функціонування власних назв, становить важливий чинник у розвитку мовної грамотності й етнокультурної обізнаності школярів. Онімний простір України нерозривно пов'язаний із національною історією та культурною традицією, а самі власні назви характеризуються специфічними моделями словотвору, морфемної структури, словозміни та орфографічного оформлення. Попри значну кількість топонімів, антропонімів та інших різновидів онімної лексики, поданих у шкільних підручниках, їхня робота з учнями переважно обмежується поверхневим ознайомленням, що зменшує потенціал цих одиниць як засобу навчання й виховання. Навчальна програма загалом не

виділяє окремого курсу з ономастики й лише побіжно включає відповідний матеріал у межах теми лексикології для 10 класу.

Аналіз програми з української мови для 10-11 класів профільної школи показав, що вивчення онімів можна застосовувати при опрацюванні більшості пропонованих тем. Так, у 10 класі у розділі: «Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з орфоепії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, словотвору, морфології, стилістики», вивчення онімів доцільне у темі:

- «Фонетика української літературної мови як учення про її звукову систему» при опрацюванні змін голосних і приголосних у мовному потоці; асимілятивних, дисимілятивних процесах, подовженні, спрощенні у групах приголосних, а також вивченні основних історичних чергувань приголосних звуків при словозміні і словотворенні (чергування голосних і приголосних звуків);

- «Українська орфоепія як учення про систему загальноприйнятих правил української літературної вимови» у вивченні якої можна ставити акцент на онімному матеріалі при вивченні особливостей вимови голосних, деяких приголосних звуків та їх сполучень, особливості вимови імен та по батькові;

- «Українська графіка. Українська орфографія як учення про систему загальноприйнятих правил написання слів» у вивченні складних випадків уживання м'якого знака, апострофа, вживанні великої літери; написанні складних слів разом, окремо, через дефіс, чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ; правописі географічних назв, написанні слів іншомовного походження та опрацюванні нововведень в українському правописі;

- «Українська лексикографія», де можна проілюструвати словники онімів;

- «Морфеміка і словотвір української мови як учення про будову і творення слів»;
- «Українська морфологія як розділ мовознавства про частини мови», зосібна при вивченні іменника та прикметника.

Проте найгрунтовніше опрацювання топонімів передбачене Програмою у вивченні теми «Лексикологія української мови» (10 год.), а також принагідно: «Лексика української мови за походженням» (можна зупинитись на запозичених особових іменах з грецької, латинської, балтійських та інших мов) та «Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією» (можна зупинитись на загальноживаних словах, лінгвокультурах, діалектній лексиці, які виявлені в основах онімів, на їх етимології).

Окремо пропонується розгляд питання «Топоніміка й ономастика у складі української лексики».

Отже, вивчення топоніміки у школі передбачено програмою для 10 класу профільної школи. Як ілюстративний матеріал власні назви є багатим краєзнавчим і потрібним матеріалом для вивчення багатьох тем різних розділів української мови. Він буде дуже корисним у формуванні мовнокомунікативної компетентності школярів і важливим етапом науково-пошукової діяльності, що пробуджує інтерес до вивчення рідної мови і опанування краєзнавчого матеріалу, а також має виховну та пізнавальну мету.

3.2. Вивчення онімів у шкільному курсі української мови

Працюючи з ономастичним матеріалом уже з п'ятого класу, учитель допомагає учням закріпити мовознавчу термінологію, поступово ускладнюючи її. Уроки такого типу стимулюють інтерес до спостережень, вивчення родинної історії та культури рідного краю.

Для виконання конкретних завдань із ономастики, варто запропонувати вправи, що передбачають дослідження власних назв (написати твір про особові імена у моїй родині і які мотиви їх виникнення)

Завдання з ономастики є ефективним засобом для засвоєння теоретичних основ таких мовознавчих розділів, як морфеміка та словотвір, а також допомагають удосконалити орфографічні навички. Наприклад, учням можна запропонувати виконати морфемний або словотвірний аналіз власних назв або утворити від них прикметники; утворити імена по батькові від конкретних особових назв, завдання на правопис великої літери, апострофа, складних власних назв тощо. Актуальними будуть завдання з граматики на правильність кличного відмінка тощо.

Пропонуємо варіанти вправ, які допоможуть закріпити наведені теоретичні положення:

Вправа 1. Визначити та проаналізувати, яким способом утворилися слова-власні назви, охарактеризувати цей спосіб і його прояви. Пояснити орфографію. Навести подібні приклади.

Кафе «Галина», перукарня «Юлія», ательє «Ластівка», фестиваль юних виконавців «Молодість», кінотеатр «Київська Русь», журнал «Київ», готель «Київ», рентген, дизель, санаторій «Крим», площа Степана Бандери, станція метро «Площа Героїв Майдану», поїзд «Галичина».

Вправа 2. Увести запропоновані слова в речення таким чином, щоб вони були як загальними назвами, так і власними, пояснити правопис. *Мала ведмедичка, старий млин, великі луки, біла криниця, дзвін, ромашка, верес, здоров'я.*

Вправа 3. Записати лексеми фонетичною транскрипцією та зробити повний фонетичний розбір назв закладів та компаній: *«Гоголь-моголь», «Гучі», «Джаконда», «Юнайтед Фрут», «Фантазія», «Офісні Ніндзя».*

Вправа 4. Записати у два стовпчики лексеми у яких кількість букв та звуків однакова, й – різна: *«Гавайі», «Ісая», «Прошутто», «Фея», «Гулівер»,*

«Феєрверк», «Надія», «Нептун», «Принцеса». Виявити відміни та групи іменників.

Вправа 5. Записати слова розкривши дужки. Пояснити правопис. Журнал «(П/пізнайко)», крем «(Ц/цвіт Я/яблуні)», місто «(Х/хмельницький)», гурт «(С/скрябін)», цукерки «(К/київ В/вечірній)».

Вправа 6. Прочитати текст й виписати із нього власні назви. Пояснити їх правопис (текст підбирає вчитель у відповідності з текстами, які вивчають на українській чи зарубіжній літературі). Покласифікувати власні назви за функціональним навантаженням. Таке завдання можна дати школярам і на виписування власних назв з улюбленого прозового твору.

Вправа 7. Пояснити правопис слів та скласти з ними речення: Весна – весна; Русалка – «Русалка», «Поцілунок» – поцілунок, «Росинка» – росинка. Скласти з власними назвами речення. Визначити рід, число, відмінок.

Вправа 8. Провідміняти власні назви, де можливо, в однині та множині: «Шахерезада»; «Шедевр»; «Щит»; «Юля»; «Ялта»; «Яна»; «Буштин»

Вправа 9. Здійснити морфемний розбір власної назви. Запропонувати мотивацію в прізвиськовій номінації: «Зайчик», «Лопух», «Лисий», «Міра», «Картавий», «Цукерка».

Отже, варто зазначити, що використання власних назв у курсі вивчення лінгвістичних дисциплін сприяє кращому засвоєнню матеріалу, розвитку пізнавальної та навчальної діяльності, активності учнів. Вплив пропріативів будь-якого класу онімного простору викликає зацікавлення, що в подальшому впливає на зріст знань та активізує учнів до самостійної роботи.

Власні назви (оніми, пропріативи) є невід’ємним компонентом мовної освіти вчителя, зокрема вчителя-філолога. Вони відображають навколишні реалії, акумулюють мовну інформацію, зберігають духовну спадщину минулих поколінь, відображають етнолінгвістичні та соціокультурні

особливості загалом. До того ж літературні оніми ще й сприяють розкриттю творчої манери письменника, його художнього задуму.

Пропонуємо конспект уроку з вивчення власних назв в 10 класі у розділі «Морфологія», завдання частково взяті із сайту «На урок» та вдосконалено для вивчення груп не тільки офіційних власних назв, а й неофіційних іменувань – прізвищ та псевдонімів.

Конспект уроку

Тема. Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ

Мета: поглибити знання учнів про складні випадки правопису чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ; розвивати усне мовлення учнів, вміння будувати висловлювання, виховувати інтерес до пізнання української мови

Тип уроку: урок поглиблення і систематизації вивченого

Обладнання: дидактичний матеріал.

Методи і прийоми: бесіда, розповідь вчителя, виконання вправ, самостійна робота, робота з картками, робота на дошці.

Хід уроку

I. Організація учнів на навчальну діяльність

II. Мотивація навчальної діяльності (повідомлення теми і завдань уроку)

III. Актуалізація опорних знань

Постановка проблеми. Чи, на вашу думку, ця тема є важливою? Чи зможете ви використати знання, здобуті на цьому уроці?

Лінгвістичне спостереження. Проаналізуйте, від яких імен та яким чином утворилися ці імена по батькові та зробіть висновки: Степанович, Якович, Артемівна, Олексійович, Ілліч, Валеріївна.

IV. Виклад нового матеріалу.

Інформація вчителя. Прізвища в українській мові належать до класу іменників. За походженням, будовою та особливостями відмінювання їх поділяють на дві групи:

- а) прізвища іменникової форми: Кучеренко, Степанчук, Горобець, Кушнір;
- б) прізвища прикметникової форми : Швидкий, Садовський, Заньковецька.

Українські й інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників I відміни, відмінюються як відповідні іменники I відміни, а прізвища із закінченнями іменників II відміни відмінюються за зразками відмінювання відповідних іменників II відміни: Майборода – Майбороди, Майбороді, Майбороду...; Гмиря – Гмирі, Гмирі, Гмирю, Гмирею; Гнатюк – Гнатюка, Гнатюкові (Гнатюку) ...; Заєць – Зайця, Зайцеві (Зайцю) ... ; Іваньо – Іваня, Іваньові (Іваню)...; Панібудьласка – Панібудьласки, Панібудьласці...; Симоненко – Симоненка, Симоненкові (Симоненку)

Жіночі прізвища на приголосний та – о, – й не відмінюються: Марії Сеник, Надії Балій, з Ніною Байко. Аналогічні чоловічі прізвища відмінюються як відповідні іменники: Василя Сеника, Михайлові Балієві, з Андрієм Байком.

Практикум. Спишіть, уставляючи пропущені розділові знаки. Більшість імен прожили в нашій мові довге життя проте народилися вони не в Русі-Україні, а на батьківщині римлян, греків та інших народів. Грецьких імен прийшло в нашу мову найбільше. У грецькій мові Андрій означає мужній хоробрий, Анатолій – східний, Артем – здоровий, свіжий, Галина – ніжна тиха, Євген – благородний, Ірина – мирна, Катерина – морально чиста, Микола – переможець, Анастасія – воскресла, Олена – обрана, Лариса – чайка, Софія – мудрість, Тарас – бунтар неспокійний, Тетяна – володарка, Юрій – хлібороб (За А. Матвієнко).

Від наявних у тексті чоловічих імен утворіть чоловічі й жіночі імена по батькові.

Запам'ятайте! У давальному й місцевому відмінках можуть бути паралельні форми: (на) Василю (Василеві). Так:

Н. в. Наталія Петрівна. Яків Іванович. Любов Василівна.

Р. в. Наталії Петрівни. Якова Івановича. Любові Василівни.

Д. в. Наталії Петрівні Якову Івановичу. Любові Василівні.

Зн. в. Наталію Петрівну. Якова Івановича. Любов Василівну.

Ор. в. Наталією Петрівною. Яковом Івановичем Любов'ю Василівною.

М. в. На Наталії Петрівні. На Якові Івановичі. На Любові Василівні.

Кл. в. Наталіє Петрівно. Якове Івановичу. Любове Василівно.

УЖИВАЙТЕ ПРАВИЛЬНО! Олені Черних, Олегом Черних; Тетяну Жарких, Вікторові Жарких; Тамарою Поляруш, Олегом Полярушем; сестри Бойко, брати Бойки; сестри Тельнюк, брати Тельнюки; Сергій Майборода, Сергій і Петро Майбороди; Ольга та Ігор Мотричі; родина Мотричів.

ВІДМІНЮЙТЕ ПРАВИЛЬНО!

Карпенко-Карий – Карпенка- Карого;

Нечуй-Левицький – Нечуя-Левицького;

Ользі Володимирівні Коваленко;

Олегові Володимировичу Коваленку.

Творче завдання. Працюймо рядами. Запишіть по 3 прізвища в однині та множині: 1) відомих акторів; 2) спортсменів; 3) письменників. Запишіть прізвиська відомих акторів чи спортсменів. Для чого, на вашу думку, їх уживають?

Запам'ятайте! Прочитайте. Визначте стиль тексту. Доберіть заголовок, що відповідатиме темі або основній думці висловлення.

Виділяють кілька способів перекручення прізвищ: зміна наголосу Баран, Лопух, Коваль та ін. замість правильного Баран, Лопух, Коваль; неукраїнське звукове оформлення: Рябой, Рудой, Сухой. Слід: Рябий, Рудий,

Сухий; уставляння зайвих звуків: Салло (Сало), Дьяченко (Дяченко), Касьяненко (Касяненко) та ін.; нехтування правилом чергування о з і: Біловол (замість Біловіл), Рябоконь (замість Рябокінь).

Перелічені способи не вичерпують списку перекручень українських прізвищ. Найсумніше, що носії цих прізвищ змирилися з їх перекрученням. Треба відродити справжні прізвища, як і цілу націю. Це явища одного порядку (За О. Пономарівим).

Поміркуйте! Чи існує мода на імена? Обґрунтуйте свою думку. Чи можуть ці прізвища виступати прізвиськами і чому? Поміркуйте, чим прізвища відрізняються від прізвиськ? Чи можуть прізвища стати прізвиськами? А особові імена? Для чого функціонують прізвиська? Чи коректно вживати прізвиська і чому? Відповідь обґрунтуйте.

Орфографічний практикум. Знайдіть помилки в іменах, іменах по батькові, прізвищах, виправте їх. Запишіть правильні варіанти власних назв. *Сергій Андрієвич Дьяченко, Ігор Іванович Бурьян, Іна Семенівна Харківська, Ольга Григоріївна Петрук, Ольга Євгеніївна Данкеева, Нікіта Вікторович Твердохлєб.*

Запам'ятай! Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поясніть орфограми й пунктограми.

Сучасні українські прізвища почали виникати в період інтенсивного формування нації (з XIV ст.). Найбільш поширеними є прізвища на -енко (Коваленко, Шевченко): син коваля, син шевця тощо. Основою цих прізвищ ставали назви професій, речей, занять тощо. Утворювалися прізвища й за допомогою суфіксів -чук (Корнійчук, Марчук), -ук чи -юк (Петрук, Гаврилюк), -ич (Бабич), -ак, -ин чи -їн (Співак, Новак, Гаврилишин, Мар'їн) та ін. Утворювалися прізвища від географічних назв: Любарець від слова «Любар», тобто предок – виходець з Любара та ін. Є прізвища, які натякають, що предок прибув з інших земель (Волошин, Сербин), і є безліч тих, що залишаються загадковими для «прочитання». У незвичайних, часто кумедних

ситуаціях, завдяки рисам зовнішності чи характеру народжувалися колоритні українські прізвища: Довбня, Балабуха, Хрін, Хрущ, Добридень та ін. (За Л. Бондарчук).

Літературна хвилинка «Впізнай ім'я». До прізвища треба дописати ім'я.

Косач □□□□□, Шевченко □□□□□, Руданський □□□□□, Франко □□□□, Винниченко □□□□□□□□, Вороний □□□□□.

Пригадайте псевдоніми відомих письменників. Запишіть їх. Чи можна їх назвати прізвишками? Чому?

Гра «Ланцюжок». Для утворення імен по батькові нам необхідні чоловічі імена. Пропоную зібрати їх у ході гри «Ланцюжок». Початкове ім'я – Остап. Кожне наступне починається тією літерою, якою закінчується попереднє. (Підбираємо ще 5 імен). Від імен утворіть чоловічі та жіночі імена по батькові і запишіть у зошити.

VI. Підсумки уроку. Оцінювання.

«Мікрофон». Урок мені допоміг...Мені сподобалось...Цікаво було...Хочу сказати(побажати)...

VII. Домашнє завдання. 1. Підберіть по 3 прізвища, які утворені: а) від чоловічих і жіночих імен; б) від географічних назв; в) від назв професії, занять. 2. Запишіть особові імена, які є у вашій родині. З'ясуйте мотиви номінації.

Отже, вивчення власнеіменної номінації у ЗЗСО передбачає планомірне і різностороннє їх опрацювання упродовж навчання, Важливим етапом є і самостійна робота учнів над засвоєнням онімного матеріалу, на яку може наштовхнути учитель за правильного методичного підходу.

ВИСНОВКИ

Специфіка власнеіменної неофіційної номінації полягає в тому, що носії вже мають власні назви, які їх ідентифікують, тому прізвиська доповнюють функціональну палітру ідентифікації особи в соціальній комунікації.

Прізвисько, будучи належним до класу власних назв, виконує номінативно- ідентифікаційно-диференційну функцію, а також функцію характеристики денотата.

Дослідивши неофіційну антропонімійну систему Залозецької ОТГ, ми з'ясували, що на цій території в усному мовленні функціонують такі види неофіційних антропонімів: індивідуальні прізвиська, сімейно-родові, родичівські та колективно-територіальні назви.

Прізвишком ми вважаємо додаткове неофіційне ім'я, дане людині або людям іншими особами відповідно до її / їх характерних рис, обставин, що супроводять у житті, за аналогією до чогось, за походженням та іншими мотивами.

Індивідуальне прізвисько виразно мотивоване, підказується певною ситуацією і нагадує цю ситуацію постійно. Мотиви прізвиськової номінації зумовлені соціальними, ситуативними, фізичними та іншими чинниками.

Проведений аналіз мотивів індивідуальних прізвиस्क жителів Залозеччини показує, що домінуючими мотивами стають ті, що несуть більшу інформативність і добре виконують функцію ідентифікації: характерні особливості особи – зовнішні (28%) і внутрішні (17%) та реальний стан речей (професія, місце проживання, походження тощо) (22%): Блоха (низька), Шпрот (худий), Шкапа (слабка), Дрібненька (маленька); Академік (розумний), Баронесса (поважна), Бац (неврівноважений), Ведмідь (незграбний); Віндовс (налаштовує комп'ютерні програми), Стригун (працює перукарем, пор. стригти), Шумахер (водій). Творення таких іменувань не вимагає додаткової інформації про денотата: вони виникають як результат

поверхневого споглядання чи короткотривалого знайомства з особою. Іншими поширеними мотивами появи прізвиськ є власні особові назви, переважно ім'я або прізвище денотата – 18%: Муся (Марія), Ігорцьо, Ладик (Володимир), Вербa (прізвище Вербовецький). Вони теж зумовлені відкритістю та доступністю цієї ознаки для всіх членів мовної спільноти. Досить актуальним мотивом виникнення прізвиськ є мовленнєві особливості носія: Льолік (у дитинстві на сорочку казав «льоля»), Ляпа (любить багато говорити, «ляпати, що попало»). Значно рідше прізвиська виникають на основі мотивів, які вимагають детальної інформації про особу (його соціальний стан, статус, походження та ін.): Бідося (бідний), Дєд (має багато онуків) або на основі якогось випадку з його життя: Бак (упав в бак з водою). Такі антропоніми з'являються завдяки нетиповими для мікроколективу ознакам і номінатор протиставляє осіб, які вирізняються серед інших, таким, «як усі».

За лексико-семантичною характеристикою індивідуальні прізвиська, зібрані у досліджуваному антропоніміконі, поділяємо на відонімні та відапелятивні. Відантропонімні становлять 54,2% від усіх опрацьованих назв, утворені від прізвищ та особових імен відомих осіб, персонажів літературних творів (17,0%): Пєчкін, Пікачу, Довбуш; від прізвищ та імен денотатів (17,7%): Кирило, Марійця, Кет (Катерина), Гріша (від прізвища Гринишин). Від інших груп онімів (топонімів, етнонімів, прагматонімів та ін.) утворено майже 20% назв: Мадрид, Циган, Лемко, Панасонік. Відапелятивні прізвиська становлять 39,4%. Серед них неофіційні назви, в основах яких назви роду занять чи професії (9,3%): Булка (продавець хліба), Вчителька; назви предметів побуту (9,3%): Макогон, Писанка; назви страв (2,2%): Піца, Пельмень; назви внутрішніх особливостей денотатів (6,4%): Дикий, Смішний; назви фауни (6,4%): Бізон, Шкапа і флори (5,2%): Каштан, Помідор.

В основах індивідуальних прізвищ виявлено значну кількість слів, що належать до загальноновживаної лексики, яку знає кожен носій мови: Заєць, Бізнесмен, Смішний; діалектної лексики: Мармулідиха (пор. мармуляда – повидло), Цьоця; застарілих та іншомовних слів: Кантар; Ксьондз. В основах прізвищ зафіксовано okazіональну лексику: Патося, Вальо, Рисяк, Курпиків, Фунцьо, Русік, Чняк; слова-терміни, професійну та жаргонну лексику: Циркуль, Сівалка; Бичок (пор. жар. бичок – недопалок), Дед (пор. дед – досвідчена особа); а також звуконаслідувальні слова: Бац. В антропоніміконі виявлено прізвища, утворені від слів із зменшено-пестливим значенням: Карасик, Дрібненька.

Розглянувши словотвірні особливості неофіційної антропонімії досліджуваних сіл, ми дійшли висновку, що найчастіше прізвища утворюються лексико-семантичним способом (72%): Зять, Мільйонер, Панчоха; морфолого-синтаксичним (28%): Скалатська, Дрібненька, Босий та морфологічним: Дорко (Теодор).

За структурою більшість прізвищ є одноклексними назвами: Банан, серед яких трапляються і складні слова: Прошупана. У функції індивідуальних прізвищ вживаються і складені назви – ім'я та ім'я по батькові, сталі вирази: Марія Михайлівна (носій так не називається), Голова колгоспу.

За емоційним забарвленням прізвища поділяємо на емоційно забарвлені і нейтральні, які в основному лише номінують денотата. Наприклад, за сферою діяльності та професією (28,1%): Музикант, Таксіст та ін. Емоційно забарвлені неофіційні найменування нараховують 71,9%, з яких позитивно забарвлені 13% назв: Академік, Шева (пор. футболіст Шева <Шевченко>), Шумахер і негативно забарвлені – 87%: Бак (упав у бак з водою), Помідорка (має червоне обличчя), Горбата (має порушення постави), Дрибко (робить малі кроки, пор. дріботіти), Журавель (при ході високо підносить ноги, як журавель).

За частиномовною належністю серед прізвиськ найбільше іменників (92,2%): Каштан, Сосна, Академік, Щупачок, Журавель; субстантивованих прикметників (5%): Дрібненька, Червоний, Лабатий та інших частини мови. Зафіксовано незначну кількість словосполучень (2,2%), у яких спостерігаємо поєднання однакових або різних частин мови: Голова колгоспу та ін.

У шкільному курсі української мови ономастика не є предметом окремого вивчення чи обговорення, однак власні назви, становлячи величезний пласт у лексичному складі української мови, потребують належного розгляду й аналізу. У програмі ЗЗСО ономастичний матеріал використовується під час опрацювання: розділу «Морфологія», зокрема: теми «Власні та загальні іменники», «Вживання великої літери у власних назвах», «Відмінювання іменника», «Звертання»; розділу «Фонетика» у межах тем: «Алфавіт», «Поділ на склади», «Наголос», «Будова слова» тощо; розділу «Морфеміка і словотвір» у межах тем, що стосуються способів словотворення, будови слова; розділу «Орфографія», оскільки відповідають усім нормам правопису, включно із правописом слів іншомовного походження, та розділів «Лексикологія» і «Лексикографія». Загалом ономастичний матеріал учні опановують не лише під час уроків української мови, а й на заняттях з географії, історії та літератури. Так, у шкільному курсі української літератури, вивчаючи творчість письменника, учні знайомляться із вторинними найменуваннями особи – псевдонімами, окреслюють мовостиль письменника, який виражається, окрім іншого, й у доборі онімної лексики.

У сучасних змінах старшої школи ключовим акцентом виступає впровадження профільного навчання та розвиток у старшокласників визначених Програмою компетентностей. Розвиток мовних і мовленнєвих навичок учнів, що є частиною комунікативної компетенції як основної мети стандартизації мовної підготовки. Одним із ключових напрямів виступає узагальнення та систематизація мовних знань, здобутих у базовій школі, з

урахуванням їх практичної та комунікативної цінності.

Аналіз програми з української мови для 10-11 класів профільної школи показав, що вивчення онімів можна застосовувати при опрацюванні більшості пропонованих тем, проте у 10 класі у розділі: «Узагальнення і систематизація найважливіших відомостей з орфоепії, фонетики, лексикології, фразеології, будови слова, словотвору, морфології, стилістики», вивчення онімів передбачене у темі: «Лексика української мови за сферою її використання, стилістичною диференціацією», де пропонується розгляд питання «Топоніміка й ономастика у складі української лексики».

Як ілюстративний матеріал власні назви є багатим краєзнавчим і потрібним матеріалом для вивчення багатьох тем різних розділів української мови. Він буде дуже корисним у формуванні мовнокомунікативної компетентності школярів і важливим етапом науково-пошукової діяльності, що пробуджує інтерес до вивчення рідної мови і опанування краєзнавчого матеріалу, а також має виховну та пізнавальну мету.

Підсилення результативності навчання можна досягти через систематичне використання дидактичних ігор та ігрових методичних прийомів, що активізують інтелект, стимулюють творче мислення й мотивують учнів до самостійного пошуку та опрацювання інформації. Високим ефектом вирізняються і проблемне навчання та кейс-метод, метод дискусії, круглий стіл.

Ми запропонували систему вправ із вивчення онімів в 10 класі, серед яких: виписати власні назви з тексту, погрупувати за значенням; визначити та проаналізувати, яким способом утворилися запропоновані власні назви; пояснити орфографію, навести приклади; увести запропоновані слова в речення таким чином, щоб вони були як загальними назвами, так і власними, пояснити правопис. *Мала ведмедичка, старий млин*; записати лексеми фонетичною транскрипцією; завдання на правопис (розкрити дужки); умотивувати назви. Так само запропоновано конспект уроку в 10 класі

«Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ, де, крім завдань на орфографію, граматику (відмінювання прізвищ), стилістику, пропонується робота з текстом про виникнення прізвищ, їх функціонування в сучасному антропоніміконі (текст про перекручення прізвищ), вказано на можливість використання міжпредметних зв'язків – підібрати особові імена до прізвищ відомих письменників, та творчі і проблемні вправи: «Запишіть по 3 прізвища в однині та множині: 1) відомих акторів; 2) спортсменів; 3) письменників. Запишіть прізвиська відомих акторів чи спортсменів. Для чого, на вашу думку, їх уживають? Чим псевдоніми відрізняються від прізвищ? Підібрати по 3 прізвища, які утворені від особових імен; географічних назв; назв професії, занять. Записати особові імена, які є у вашій родині. З'ясувати мотиви номінації. Останні два – для домашнього виконання.

Ознайомлення з ономастикою сприяє більш усвідомленому й обґрунтованому підходу до опанування мовного матеріалу, підвищує інтерес школярів до лінгвістичних досліджень, мотивує їх до активної пізнавальної діяльності та формує професійні якості, важливі в умовах стрімкого розвитку сучасного суспільства.

Сучасна школа, готуючи старшокласників до дорослого життя, повинна враховувати духовні, соціальні, культурні та економічні потреби суспільства, нації й держави, формувати у випускників життєву активність, відповідальність і ціннісний потенціал для успішного розв'язання складних життєвих завдань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк О. В. Сучасні прізвиська Донеччини (семантика і структура): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2011. 20 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. Київ: Наук. думка, 1987. 211 с.
3. Близнюк Б., Будз М. Сучасні гуцульські прізвиська. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. К. Винниченка. Серія: Мовознавство*. 2001. Вип. 37. С. 93–95.
4. Бучко Г. Є., Бучко Д. Г. Народно-побутова антропонімія Бойківщини. *Linguistica slavica*. Київ: «Кий», 2002. С. 3–14.
5. Вербовецька О. С. Сімейно-родові іменування Тернопільщини: мотиваційний аспект. Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2013. Вип. 6(1). С. 28–36.
6. Вербовецька О. С. Неофіційна антропонімія Тернопільщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 / Прикарпатський нац. університет. Івано-Франківськ, 2016. 24 с.
7. Вербовецька О. С. Українські неофіційні родичівські іменування (на матеріалі антропонімії Тернопільщини). *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2014. № II (7), ISSUE 34. С. 43–46.
8. Воробйова Т.В. Семантика прецедентних імен: національно-культурний компонент. *Мова і культура*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. 2003. Вип. 6. С. 119–127.
9. Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість. *Проблеми сучасної археології*. 2002. С. 3–14.
10. Євсєєва Г.П. Інноваційні та традиційні технології навчання в умовах інформатизації освіти. УДУНТ. URL: <https://crust.ust.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c46edc90-59fa-4473-917c->

[5a665f237afa/content](https://doi.org/10.5665f237afa/content) (дата звернення: 07.10.2025).

11. Єфименко І. В. Про традиції називання по батькові в східних слов'ян *Linguistica slavica*: ювілейний збірник на пошану І. Желєзняк. 2002. С. 33–48.
12. Желєзняк І. М. Світоглядний код слов'янської антропонімної лексики. *Актуальні питання антропоніміки* / [відп. ред. І. В. Єфименко]. К., 2005. С. 76–88.
13. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика: навчальний посібник. Одеса: Фенікс, 2010. 158 с.
14. Карпенко Ю. Про функції власних назв. *Spoločenské fungovanie vlastných mien. Slovenská onomastická konferencia: zborník materiálov*. Bratislava, 1980. С. 9–16.
15. Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI століття. Чоловічі іменування. Київ: Наук. думка, 1984. 214 с. 16
16. Коваль А. П. Знайомі незнайомці : Походження назв поселень України. Київ : Либідь, 2001. 304 с.
17. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови : навчально-методичний посібник для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів, 2018. 202 с.
18. Кравченко Л. Патроніми в українських говірках (іменування синів). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2012. Вип. 56, Ч. 1. С. 322–332.
19. Кравченко Л. Словотвір прізвищ Лубенщини. *Мовознавство*. 2004. № 1. С. 69–75.
20. Кравченко Л. Українські прізвиська як неофіційні іменування особи. *Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik*. 2009. Вип. 37. С. 69–76.
21. Кравченко Л. О. Українська ономастика: антропоніміка: наук. посіб. Київ: Знання, 2014. 239 с.

22. Лабінська Г. М. Топоніміка : навч. посіб. Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 274 с.
23. Ліщинська Г. Сучасні прізвиська на Покутті. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. К. Винниченка. Серія: Мовознавство*. 2001. Вип. 37. С. 321–325.
24. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. проф. М. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2005. С. 349–364.
25. Микитин-Дружинець М. Сучасні прізвиська Стрийщини. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. К. Винниченка. Серія: Мовознавство*. 2010. Вип. 89 (3). С. 275–279.
26. Михальчук О. І. Сучасні українські прізвиська: відонімні деривати. *Studia Slovakistica. Випуск 9: Ономастика. Антропоніміка: зб. наук. ст.; / упоряд. і відп. ред. С. Пахомова, Я. Джоганик*. 2009. С. 163–168.
27. Наливайко М. Я. Сучасні прізвиська жителів Львівщини. *Слов'янський збірник*. 2014. Вип. 18. С. 75–83.
28. Написання чоловічих і жіночих імен по батькові, прізвищ: презентація до уроку в десятому класі. *На урок*. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-do-uroku-v-desyatому-klassi-napisannya-cholovichih-i-zhinochih-imen-po-batkovi-prizvisch-112253.html> (дата звернення: 11.08.2025).
29. Нестерчук О. Г. Лексико-семантична деривація варіантів імен жителів Волинського Полісся. *Записки з ономастики*. 2015. Вип. 18. С. 153–160.
30. Осташ Р. Із життя сучасних українських прізвиськ. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. К. Винниченка. Серія: Мовознавство*. 2001. Вип. 37. С. 408–409.
31. Осташ Р.І. Із життя сучасних українських прізвиськ. 2. *Українське і слов'янське мовознавство*. 2002. Вип. 4. С. 408–412.

32. Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних. *Житє і слово*. 1895. Т.ІІІ. С. 302–307.
33. Павликівська Н. М. Питання української псевдонімії ХХ століття. Вінниця : Глобус-прес, 2011. 386 с.
34. Подлевська Н. В. Вивчення топонімів на уроках української мови старшокласниками у профільній школі. Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2013. Вип. 6 (2). С. 220–228. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=apftp_2013_6\(2\)_27](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=apftp_2013_6(2)_27) (дата звернення: 17.02.2025).
35. Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2-х т. / ред. Д. Гринчишин. Львів, 2007.
36. Словник прізвищ північно-західної України : у 3-х т. / упор. Г. Л. Аркушин. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту імені Лесі Українки, 2009.
37. Словник української мови / ред. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
38. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.
39. Словник української ономастичної термінології / уклад. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Харків: Ранок-НТ, 2012. 256 с.
40. Сумцов М.Ф. Культурні переживання. Вуличные клички. Київська старина. Київ, 1889. С. 403–417.
41. Супруненко В. П. Ми – українці. Енциклопедія українознавства: у 2 кн. Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 1999. Кн. 1. 412 с.
42. Сухомлин І. Д. Українські прізвища людей як власні родові назви. *Говори і ономастика Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ, 1970. С. 30–58.

43. Сухомлин І. Д. З історії українських прізвищ. *Українська мова в школі*. 1965. № 4. С. 24–28.
44. Тимінський М. В. До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ. *Мовознавство*. 1987. №3. С. 64–68.
45. Українська мова (профільний рівень). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Харків : ТОВ «Видавництво «Ранок», 2018. 272 с.
46. Українська мова (профільний рівень). Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / Ворон А. А., Солопенко В. А. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2018. 273 с.
47. Фаріон І. Д. Мотиваційно-номінаційний принцип в антропонімній лексиці (на матеріалі прізвищевих назв кінця XVIII–початку XIX ст.). *Записки з ономастики*. 1999. С. 11–18.
48. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів: Літопис, 2001. 371с.
49. Федотова Н. М. Сучасні прізвиська Луганщини: когнітивна прагматика творення тексту оніма: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2008. 20 с.
50. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ, 1977. 236 с.
51. Цимбал В.С. Семантичні особливості прізвиськ новопетрівських школярів. Тези науково-дослідницької роботи: зб. наук. пр. Запоріжжя: Видавництво обласного відділення МАН, 2014. С. 5–22.
52. Чабаненко В. Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини: словник. Запоріжжя, 2005. 260 с.
53. Чучка П. П. Андронім. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 26.

54. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття : монографія. Ужгород, 2008. 671 с.
55. Чучка П. П. Словотвір українських андронімів. *Питання словотвору*. Київ, 1979. С. 152–161.
56. Чучка П.П. Прізвисько. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 494.
57. Шульська Н. М. Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. 164 с.
58. Шульська Н. М. Неофіційна антропонімія Західного Полісся: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.
59. Шульська Н. М. Сімейно-родова антропонімія Західного Полісся. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 50–59.

АНОТАЦІЯ

Вівчарик М.М. Прізвиська як репрезентанти власнеіменної номінації та їх вивчення на уроках української мови в старшій школі : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» зі спеціальності 014 Середня освіта.

Тернопіль: ТНПУ, 2025. 78 с.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню функціонування індивідуальних прізвищ у народнорозмовній системі називництва жителів сіл Загір'я, Панасівка, Серетець та Гаї-за-Рудою Залозецької ОТГ Тернопільського району Тернопільської області та методика вивчення власних назв у шкільній практиці на уроках української мови у старшій школі (профільний рівень). Окреслено особливості неофіційних іменувань, подано їх класифікацію і вказано у ній місце індивідуальних прізвищ. Проведено аналіз неофіційної антропонімії сіл за мотивами номінації, лексичною базою етимонів, словотвірними особливостями онімів та вказано на їх емоційно-експресивне забарвлення. Виявлено можливості опрацювання власних назв на уроках української мови в 10 класі профільної школи, запропоновано систему вправ.

Ключові слова: українська мова, ономастика, неофіційні назви, антропонімія, прізвисько, індивідуальне прізвисько, етимон, мотив номінації, емоційне забарвлення, методика викладання української мови, профільна школа, метод, прийом, вправа.

ABSTRACT

Vivcharyk M.M. Surnames as representatives of the proper noun nomination and their study in Ukrainian language lessons in high school: qualification work for obtaining an educational degree “Master” in the specialty 014 Secondary Education. Ternopil: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2025. 78 p.

The qualification work is devoted to the study of the functioning of individual nicknames in the vernacular naming system of the inhabitants of the villages of Zahir'ya, Panasivka, Seretets and Gai-za-Rudaou of the Zalizets Autonomous Okrug of the Ternopil district of the Ternopil region and the methodology for studying proper names in school practice in Ukrainian language lessons in high school (profile level). The features of unofficial naming are outlined, their classification is presented and the place of individual nicknames in it is indicated. An analysis of the unofficial anthroponymy of villages is carried out based on the motives of the nomination, the lexical base of etymons, the word-forming features of nicknames and their emotional and expressive coloring is indicated. The possibilities of studying proper names in Ukrainian language lessons in the 10th grade of a profile school are identified, a system of exercises is proposed.

Key words: Ukrainian language, onomastics, unofficial names, anthroponymy, nickname, individual nickname, etymon, nomination motif, emotional coloring, methodology of teaching Ukrainian language, specialized school, method, technique, exercise.